

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Det.} 374

Title: *Veda Stuti*

Ref.

374

वेद स्तुतिः

:	Vēda Stuti	:	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
374 :	:	:	Remarks

श्रीगणेशायनमः सच्चिदानंदरूपाय कृष्णाय क्लृप्तकारिणे नमो वेदां न वेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे १ अथ श्रीवेदस्तुतिव्याख्या श्रीधरपूज्यपादे
 यांकृतासेवतदनुकूलाधिकपदकदंबसंबद्धिता व्यक्तार्थयथा स्यात्तथास्वीयानां सुखप्रबोधाय मया प्रलिरम्यते तथात्र श्रीमच्छंकरपूज्य
 पादकृतभाष्यानुमतेन भुतीनां व्याख्या क्रियते इति ज्ञातव्यं अत्रायंक्रमो ज्ञेयः प्रथमं आभासस्ततः श्लोकस्तस्यान्वर्थश्च ततः पूर्वाश्रुतिः
 तदर्थश्च ततः सिद्धांत इति स्वाभिप्रेत्याचरणानां पूर्वाध्यायांते एवं स्य भक्तयो राजभगवान् भक्तिभक्तिमान् उपित्वादिभ्यः सन्मार्गं पुनर्ह
 रवतीमगात् इत्यत्र सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रमाण्ये कारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां
 ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति ब्रह्मन्निति अप्रामाण्ये कारणरहितानामिति पुरुषवाक्यानामप्रामाण्यं भ्रमप्रमादविकृत
 कं करणापाटवरूपदोषचतुष्टयैः पुरुषबुद्धेर्द्वितत्वात्पौरुषेयत्वाभावाद्देदस्याप्रामाण्ये कारणभावाद्भवत्यर्थः अत्रान्यद्विप्र
 भवीजं ज्ञातव्यं पूर्वाध्याये सर्वदेवमयो विप्रः सर्ववेदमयो ह्यहमिति स्वस्य स्वयं भगवता सर्ववेदप्रमेयत्वं मुक्तं विष्णुरासेनापि
 तस्मिन्ही कृष्णारब्धे भगवति परब्रह्मत्वं तत्र तत्रावधारितं तद्यथा गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगमिति परं ब्रह्म निराकृतीति तदपितं ब्र
 ह्माह्वयं शिष्यत इति तत्रोद्ब्रह्मभुवश्च शशिशुर्वनाद्यं ब्रह्माह्वयमिति यन्मित्रं परमानंदं कृष्णं ब्रह्म हेतुसमिष्टादिषु अतस्त्वं
 त्रैव वेदप्रमेयत्वं संदिह्य पृच्छति १ ब्रह्मन्निति हे ब्रह्मन् अनिर्देश्ये अनिर्वचनीये ब्रह्मणि श्रुतयः कथंचरंति ब्रह्मप्रतिपादयंतीत्य
 र्थः कथं भूते ब्रह्मिनिर्गुणे गुणातीते गुणवृत्तयो गुणे वर्तमानाः श्रुतयः कथंचरंति पुनश्च सदसतः परे कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्
 संगे केनचिदपि संबंधाभावात् कथंचरंतीति अत्र स्वाभिचरणानां तत्र तावन्मुरव्यालक्षणा गुणभेदेन त्रिधा शब्दस्य प्रवृत्तिः मुरव्या

पिरुट्टियोगभेदेन द्विधा रूढिः स्वरूपेण जात्या गुणेन वा निर्देशवस्तुनि संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्तते यथा डित्थः गोशुक्ल इति १ अस्यार्थः
 संज्ञाचार्थः संज्ञिचार्थः संकेतः शक्तिः सा च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छातो भवति शक्तेस्तु शब्दशब्दार्थोऽपि निष्ठत्वात् सं
 ज्ञासंज्ञिसंकेतत्वं ततश्च स्वरूपेण रूढस्योदाहरणं डित्थ इति छिन्नरूपस्य मूलभागो डित्थ इत्युच्यते डित्थ इति शब्दः संज्ञातद्वा
 व्यछिन्नरूपस्य मूलपिंडसंज्ञा संकेतनायमेव डित्थ इति रूढया प्रतीयते तथा डिवित्थोपि ज्ञेयः वल्मीककीटसमुद्भवहन्मत्पिंडोऽ
 वित्थः जातिरूढस्योदाहरणं गोशितिजातेर्लक्षणं नित्यमेकमनेकसमवेतत्वं जातित्वं गोशब्दो हि गोत्वजातिविशिष्टस्य गोपिंडस्य
 वाचकः सास्त्रावत्वं गोत्वं तथामहिषादिः गुणरूढस्योदाहरणं शुक्ल इति शुक्लशब्दस्तु च शुक्लगुणवाचकः तथा रक्तपीतादिः
 रूढि वृत्तिमुत्कालक्षणावृत्तिमाह लक्षणाचतेनैव संकेतेनाभिहितार्थसंबन्धिनि यथा गंगायां घोष इति अस्यार्थः तेनैव संज्ञासं
 ज्ञिसंकेतेन अभिहितो योगंगारिरूपोऽर्थस्तत्संबन्धिनि तीरादौ मुरव्यार्थवाधे गोणार्थकल्पना लक्षणा अतो गंगायां घोषो वसतीत्यु
 क्ते गंगाशब्देन लक्षणया तीरमुच्यते गंगातीरे घोषोऽस्तीत्यर्थः अथावटेषु गावो दुह्यंते इत्यादि ज्ञेयं गुणवृत्तिमाह गोणीचाभिहिता
 र्थलक्षितगुणयुक्ते तत्सदृशयथा सिंहो देवदत्त इति अस्यार्थः अभिहितार्थसिंहदृशे अयं देवदत्तः सिंहः सिंहगुणयोगादिति एवमयं देवोपराक्षस इत्यादिकं ज्ञे
 यं लक्षणागोणी इत्येतयोर्लक्षणवृत्तिकारभट्टवाक्येनाह यथा कुरिति अभिधेया विना भूतप्रवृत्तिर्लक्षणाच्यते लक्ष्यमाणगुणे यो

वे. सु.

3

श्रुतयः प्रतिपादयन्ति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्य ज्ञानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरः सोका
मयत बहुस्यां स एष तत ज्ञेजोऽसृजत् सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म होत्याद्याः इति अस्यार्थः लक्षणपरे क्यपरनिषेधपरोपासनापरसृष्टिप
राणां च विधानां श्रुतीनां सगुणावलंबनं निर्गुणपर्यवसानमिति दर्शयितुमाह अयमभिप्रायमिति यद्यप्यष्टविधानां श्रुती
नां मध्ये उक्तं न्यायेन कापि वृत्तिर्ब्रह्मणि न संभवति तथापि सर्वश्रुतीनां परंपरादिना ब्रह्म परत्वं घटत एवेत्याह सगुणमेवे
ति सगुणं समस्तगुणाभ्रयंतैर्गुणैरनभिभूतमवशीकृतं पूर्वोक्तमर्थं क्रमेणाह यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादि श्रुतिभिर्यः सर्वज्ञः
सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः इति सर्वज्ञतोदाहरणं सामान्यं सर्वज्ञानातीति सर्वज्ञः विशेषेण सर्ववैतीति सर्ववित् यस्य ज्ञान
मयं ज्ञाननिकार एव सर्वज्ञं न लक्षणं तपः अनायासलक्षणमित्यर्थः सर्वस्य वशीति सर्वस्य ब्रह्मदेवशी सर्वस्य व
शीवर्तते उक्तं च एतस्य वा अक्षस्य प्ररासने गार्भिसूर्या चंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिना भारते च ससुरासुरगंधर्वस्य
क्षोरगराक्षसं जगद्देववर्तते दंष्ट्रणस्य सचराचरमित्यनेन सर्वशक्तिता दर्शिता न केवलं वशी सर्वस्य ज्ञानः इति ता च अ
नेन सर्वेश्वरता यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरतः पृथिवी यस्य शरीरं पृथिवी यं न वदयः पृथिवी मंतराय मयं तेषां त आ
त्मानं र्याम्यतः इति अस्यार्थश्च यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या पृथिवी अंतरो भवति यः अंतरो भवतरो भूत्वा पृथिवी यमव
ति नियमयति एष तेन व आत्मानं रयामीति अनेन सर्वनियंतृत्वं सर्वोपास्यत्वं सर्वकर्मफलदातृत्वं चोक्तं श्रीभगवद्गीता
कच यो यो यो यो तनुं भक्तः श्रद्धयानितु विवृति तस्य तस्यांचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं सतया श्रद्धया युक्तस्तस्या

गधनमीदृते लभते च ततः कामान्मयेव विहितानि तानिति अनेनाप्यंतर्यामिणः श्रीकृष्णस्यैव तत्तदेव तारूपेणोपास्यत्वं सर्वकर्मफल
दातृत्वं चोक्तं सकलकल्याणगुणानिलयस्योदाहरणमाह सोकामयत बहुस्यां स एष तत ज्ञेजोऽसृजत् इति अर्थश्च यत आकाशः संभू
तः सोकामयत कामितवान् कथं बहुतरं यथा भवति तथा भवेयं स आत्मा सर्वज्ञस्वभावत्वात् एकः सर्वज्ञते अक्षीत् ईक्षतेति वा
दे आत्मा मा भावश्चादसः सः सत्प्रति सिद्धं तेजो असृजत् सृष्टवान् ईश्वरस्य कामनादीनां लोकोपकारार्थत्वेन तादृशकल्याणगु
णानि व्यक्तैः सच्चिदानंदतोदाहरणमाह सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म आदिपदात् विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति अस्यार्थश्च यद्व्येण यमिभि
तंतद्रूपं यन्न व्यभिचरति तत्सत्यं ब्रह्म कथं भूतं सह असत्यनिवृत्त्यर्थं विशेषणं असत्यनिवृत्त्याधिकारनिवृत्तिः तन्निरुत्पादका
रणात् प्राप्ता तया च कारणस्य कारकवस्तुत्वात् मृत्तिकावदचिद्रूपता प्राप्ता तन्निरुत्पत्त्यर्थं ज्ञानं ब्रह्मेति ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधस्तद्रूप
मित्यर्थः लौकिकज्ञानस्यांतत्वादिरक्षणात् ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणोप्यंतवत्त्वं प्राप्तं तन्निरुत्पत्त्यर्थं मनंतमिति विशेषणं एतेन सच्चि
दानंदत्वं स्पष्टमेव दर्शितं एवं लक्षणपराणां श्रुतीनां सगुणापरत्वं प्रदर्श्य स्वरूपपराणां अपि स्वरूपपरत्वं च प्रदर्श्य ऐक्यपरत्वश्रु
तीनां अपि सगुणप्रतिपादनमुखेन निर्गुणपर्यवसानं दर्शयन्ति स्वामिचरणास्तथाभूतेत्यादिना निर्गुणपर्यवसानमित्यनेन तथाभूतेभ्य
संतरेणाद्यत्मानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति तथाहि न तावद्देवदेव्यामिहोति वदुभयोरेकार्थीभिधानेन सामानाधिकरण्यं
पथोक्तं आमिक्षां देवतायुक्तो वदत्येवैष तादृितः आमिक्षापदसामिध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति कुतः सिन्नार्थत्वात्

वे.सु.

8

अस्यार्थः तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानीत्यत्रादिपदेन प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मस्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादीनि गद्यं ते तद्ब्रह्म त्वमसि भव
सि नान्यः संसारीत्यर्थः तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अपर्यायपदानामेकार्थत्वं त्वं सामानाधिकरण्यं तच्च प्रका
शं तरेणाद्यमानं दर्शयति तथाहीति आभिज्ञासा श्रुतेष्वेवासीरेत्यादिधियोगत इत्यमरः श्रुतेस्तुल्यां कृतपाके उष्णे दुधे
धियोगतो वा विवृतिः स्यात्साऽभिज्ञेत्यर्थः ततश्च विभेदे वस्य माभिज्ञावेभ्यो देवस्य संबन्धिनी आभिज्ञा भवति ननु विभेदे
वत्त्वप्राप्नोति तत आभिज्ञा विभेदे वपदयोः सामानाधिकरण्यं नार्थमिति यथोक्तं भेदैः आभिज्ञां देवतायुक्तां वदत्येवैष त
द्वितः आभिज्ञापदसामिध्या तस्यैव विषयार्पणमिति अस्यार्थः आभिज्ञां देवतायुक्तां विभेदे वसंबंधा एष तद्वितोऽप्र
त्ययो वदति कथं वदति आभिज्ञापदसामिध्या त सन्निहितत्वात् तस्यैव तद्वितप्रत्ययांतस्य वैभेदे वी पदस्यैव विषय आ
भिज्ञापदस्यार्पणं तद्वितप्रत्ययेन क्रियते इति अनेन प्रकारेणैव कार्यत्वभावं प्रदर्श्य पुनः प्रकारांतरेण दर्शयति नचेति न
चाजहत् स्वार्थानिरूढलक्षणाया विशेषणविशेष्यभावेन निलमुत्पलमिति वत् यथोक्तं स्वबुध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्वि
शेष्यमिति कुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् अस्यार्थः न जहत् न जज्ञत् स्वार्थानीलपीतादिरूपोयांसीऽजहत् स्वार्थानिया
द्वितीयां तान्यपदार्थः बहुव्रीहिः निर्गतं रूढं प्रादुर्भावः प्राकट्यं यस्याः सामिरूढा निरूढा चासौ लक्षणा चेति निरूढलक्ष
णा तया यद्वा नितरां रूढा निरूढा सा चासौ लक्षणा चेति तया अनादिपरंपराया गतयानरां प्रतिराचितयेत्यर्थः विशेष्यं
उत्पले विशेषणं नीलं नीलमुत्पलमिति वत् तयोः तत्त्वंपदार्थयोर्विरुद्धार्थत्वेन तस्या निरूढलक्षणाया अयोगात् अ

अभावात् यथोक्तं भट्टैः स्वरूपसत्वमात्रेण न हि किंचिद्विशेषणं स्वबुध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमिति अर्थश्च स्वाकारे
ण विशेष्यमनवभास्य किंचिदपि वस्तु स्वरूपसत्वमात्रेण स्वस्थित्यैव विशेषणं न हि भवति किंतु येन नीलादिना स्वबुध्या स्वा
कारेण ज्ञानेन विशेष्यमुत्पलादिकं रज्यते अमरादिभ्यो व्यावर्त्याऽवभास्यते तद्विशेषणमित्यर्थः अयं भावः नीलमुत्पल
इव यो र्गुणगुणितोरविरुद्धस्य भावत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पते अनुपपत्तेरभावात् भवेत्तत्राजहत् स्वार्थानिरूढ
लक्षणा अत्र तु परोक्षा परोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पना नुपपत्तौ न रूढलक्षणेति अनेन विशेष
णविशेष्यभावप्रकारेण चैकार्थत्वं प्रदर्श्य पुनः प्रकारांतरेण दर्शयति नचेति नच जहत् स्वार्थलक्षणाया कुसुमितदुमागं
गेति वत् कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अर्थश्च जहत् त्यजत् स्वार्थो यास्यासा जहत् स्वार्था चासौ लक्षणा चेति जहत्
स्वार्था चासौ लक्षणा चेति जहत् स्वार्थलक्षणा तया कुसुमितदुमायस्यां सा कुसुमितदुमा गंगा इति वत् सामानाधिकर
ण्यं नच कुतः तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वाद् द्रुमुमिष्टत्वात् संबधलक्षणाया तु संबन्धिनः संबधस्य च स्फुर
णान्नैकार्थत्वमिति भावः इति प्रकारांतरेणाद्यमानं प्रदर्श्य येन प्रकारेण ब्रह्मणि पर्यवसानं तद्दर्शयति अत इति
अतो जहद् जहत् स्वार्थलक्षणाया सोयं देवदत्त इति वदिरूढां चालागेनानुगतचिदंशेनैकार्थत्वेन सामानाधिकरण्येन
निर्गुणोपर्यवसानमिति अर्थश्चायं येन प्रकारेण सामानाधिकरण्यं न घटते अतः कारणात् जहती अजहती च
स्वार्थो येन तत्त्वंपदे यस्यां सा जहद् जहत् स्वार्था चासौ लक्षणा चेति तया एकार्थत्वेन निर्गुणोपर्यवसानं सोयं देवदत्त इति
सा

यथाकश्चित्काश्चां दृष्टं देवदत्तं पुनर्बहुकालांतरेण काश्चां मपश्यत् देवा कालविप्रकृष्टं प्रत्यभिज्ञातुं समर्थः पूर्वदृष्टादन्यः पश्चा
 दृष्टं मन्यते तमन्यः प्रत्यभिज्ञा कुशलः प्रतिबोधयति सोयं देवदत्त इति तत्र तच्छब्देन विप्रकृष्टं देवा कालविशिष्टोऽर्थोभिधीयते
 इदं शब्देन संनिष्ठं देवा कालविशिष्टोर्थः तदुक्तं इदमस्तु संनिष्ठं समीपवर्तिचेतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति पराक्षे
 विजानीयादिति विप्रकृष्टं विदूरं संनिष्ठं संनिहितमित्यर्थः २ न च संनिष्ठं विप्रकृष्टं योरेकत्वं संभवति तस्मादिरोधिधि
 शेषण संबंधपरित्यागेन भागलक्षणया सोयमिति पदद्वयं देवदत्तस्य रूपमखंडितं प्रतिपादयति तथापि जीवापि परमार्थतो
 ब्रह्मेव सन्नविद्यादोषवशादसंसारिणोत्पत्तिं तन्मिन्नं संसारिणमात्मानं मन्यते तं श्रुतिर्बोधयति तत्त्वमसीति तत्र तत्पदेन प्रकृतं
 परोक्षवस्तु अभिधीयते प्रकृतमेकमद्वितीयं इक्षितजगत्कारणं ब्रह्म त्वंपदेनापि अविद्याद्युपाधिपरिच्छिन्नोऽनित्यापरोक्षः
 प्रत्यगात्माभिधीयते न च परोक्षो परोक्षपरिच्छिन्ना परिच्छिन्नयोरेकत्वं संभवति तस्मान्न त्वदार्थगतं परोक्षापरिच्छेदादिकं त्वंपद
 र्थगतं अपरोक्षपरिच्छेदादिकं परित्यज्य हे जेदज हत्वार्थलक्षणया तत्त्वमिति पदद्वयं सच्चिदेकरसमखंडमात्मतत्त्वं प्रतिपादयति
 असि पदमपि प्रकृत्यर्थस्य सतः प्रत्ययार्थस्य च प्रतीचः संधट्टनेनानुवदत् आभ्यां संबंध्यत इति निषेधपरश्रुतीनां तत्परत्वमाह
 अस्मन्नादिवाक्यानां साक्षादुपाधिनिषेधेन न चानैवोपक्रमे स्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमात्मत्वं ब्रह्म इति अंते च श्रुतय
 स्त्वयि हि फलं त्यतं निरसनेन न भवन्ति धाना इत्युपसंहारिष्यति अर्थोयं अस्मूलमनण्वद्ब्रह्म मदीर्घमित्यादिवाक्यानां उपाधिनि
 षेधेन साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः सगुणगतानामिव स्मूलत्वाद्युपाधीनामनुवादात् विशिष्टत्वं ब्रह्मेनैव साधनं

ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमिति अर्थोयं आदिपदेन सृष्ट्यादिवाक्यग्रहणं क्रियार्थोयज्ञार्थः प्रवृत्तानां सृष्ट्यादिवाक्यानां आगमा
 वायि सृष्टिस्थितिप्रकृत्यनिरूपणेन यत्ज्ञानसाधनं वैराग्यविधानं तेन तद्द्वारा तत्परत्वं ब्रह्मणि पर्यवसानं उपासनवाक्येस्तु उदराद्यु
 पाध्यात्मत्वं न सगुणब्रह्मनिरूपणेनोक्तः करणश्रुदिलक्षणं यत्ज्ञानविधानं तेन ब्रह्मणि पर्यवसानं कर्मादियराणां श्रुतीनां विविदिषा
 यां विनियोगादनुवादनमिति अथान्यः सिद्धांत उच्यते निर्गुणो ब्रह्मणि सगुणा श्रुतयः कथं चरंतीति प्रश्नस्य सिद्धांतः स्वामिचरणैः
 लक्षणापरादि श्रुतीनां यथा ब्रह्मणि तात्पर्यं यथा प्रदुर्भ्यस्त एव तथाप्यत्राशंका वर्तते सा यथा बुद्धिं द्रियमनः प्राणान् मानार्थं च भ
 वार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च लोकानां प्रभुरसजदिति कथमुक्तं श्रीशुकदेवेन प्रश्नोत्तरानुपयोगितादिति अत्रास्माभिरुच्यते
 बुद्धिर्द्रविधा व्यवसायात्मिका अव्यवसायात्मिका च तत्राव्यवसायात्मिका हि त्रिवर्गसाधने सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधा भूत्वा अनंता
 बुद्ध्यः स्युः व्यवसायात्मिकानुपरमेश्वरनिष्ठा मोक्षसाधने एकधैव भवति यथोक्तं गीतासु व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंद
 वदुःशारवाह्यनंता श्रवबुद्धयो व्यवसायिनामिति सुखमाहंति कुंतु दुःखि हि ग्राह्य मतींद्रियमित्युक्ते अतो बुद्धेः सर्जनं वेदोक्तकर्मप्र
 तियादित भोगानंतरं मोक्षार्थमिति इंद्रियादि सृष्टेः प्रयोजनं यथा इंद्रियं वर्गांद्रियं ज्ञेयं तस्य सुख्यत्वात् ततो वासनप्राणरूप
 नुसामवेदः भवंति तथा च श्रुतिः ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये वागो जः सह ऊजो मयीत्यादि अन्यपिलोकाद
 यः सर्वे वागादय भवंति इत्यत्र सम्यक्प्रबोधार्थं मन्याः श्रुतयोतिरव्यंते जीण्यात्मने कुरुतेति मनोवाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुत
 एतन्मयो यमात्मा वाद्य यो मनो मयो प्राण मयः न यो लोका एत एव वागेव ऋग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः देवा पितरो म

तुष्या एत एव वागेव देवाः मनः पितरः प्राणोऽनुष्याः मातापिता प्रजेत एव वाद्याता मनः पिता प्राणः प्रजाविज्ञातं विजिज्ञास्य प्रजिज्ञातं मन ए
व यत्किंचिद्विज्ञातं वाचसूद्रपं वाग्भिर्विज्ञाता वागेन तद्रूपाः वति यत्किंचिद्विज्ञातं विज्ञास्य मनससूद्रपं मन एनं तद्रूपावति यत्किंचिच्च विज्ञा
विज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणोऽयं विज्ञातः प्राण एनं तद्रूपावति तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतिरूपमथ मग्निः यावत्संयक्तावती
पृथिवी तावानयमग्निः अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतिरूपमसावादित्यः तत्तयावमनस्तावती द्यौः स्तावानसावादित्यः अथै
तस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतिरूपमसौ चंद्रः कृद्यावानेव प्राणः स्तावत्य आपस्तावानसौ चंद्रः त एते सर्व एव समाः सर्व अनंताः
स यो हैतानं तव त उपास्ते अंतवंत लोकं जयति अथ यो हैतानं तानुपास्ते सो नंतो लोकं जयति इति सुगमत्वान्न व्याख्यायते
इहामुच्यते नंत लोकसुखभोगायत्री णिमनोवाचं प्राणं एतान्यात्मने आत्मा र्थं यूयं कुरुत यत एतन्नयापमात्मा यतस्त्वयो वेद
एत एव असौ लोक परलोको विज्ञातमिति यत्किंचिद्विज्ञातं विशेषेण ज्ञातं वस्तु तत्सर्वं वाचो रूपं अतो वाक्त्वद्विज्ञातं वस्तु भूत्वा ए
नं पुरुषं संकथदा ववति रक्षति एवमुत्तरत्रापि ज्ञातं विज्ञिज्ञास्यमिति ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा यत्र विज्ञिज्ञासा वर्तते तद्विज्ञिज्ञा
स्यं य एतानं तव तो विनाशवत उपास्ते सहस्रपुरमंतवंतं लोकं जयति प्राप्नोति स्पष्टमन्यत्र अथ अकल्पनायेत्यस्यार्थः ए
वं धर्मार्थकामान्वेदोक्तमोर्गेण संसेव्य विमुक्तयेतेभ्यो विरज्य परमात्मानं ज्ञात्वा प्रव्रजेदित्यत्र श्रुतिः एतमेव विदित्वा मुनिर्भव
त्येतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति एतद्वै पूर्वविद्वांसः प्रजानं कामयंते किं प्रजया कुरिष्यामो येषां नो यमात्मा लो

कः इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च विज्ञैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति याद्येव पुत्रैषणा सा विज्ञैषणाया
विज्ञैषणा सा लोकेषणा उभे ऐषणे एव भवतः तस्माद्ब्रह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बालं च पांडित्यं च निर्विद्योथो
मुनिरमौ नमौ नं च निर्विद्योथो ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्तेने दृश एवातोऽन्यदार्तमिति सुगमं तस्मादिति ब्राह्मणः
ब्राह्मण जाति उपाविशिष्टः बाल्येन बालस्वभावेन तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत् तर्हि बाल्येन सदा तिष्ठेत्नेत्याह बाल्यं च पांडित्यं
च निर्विद्यत्यक्ता मुनिः यत वा भवेत् तर्हि किं मोनेन सदा तिष्ठेत्नेत्याह मोनं च मोनं च हित्वा ब्राह्मणः ब्रह्मनिष्ठः स्यात् स ब्रा
ह्मणः केना स्यादित्यस्योत्तरं येनेति येन ब्राह्मणः स्यात्तेनानिर्वचनीयेन ब्रह्मात्मलाभेन इदृश एव उक्तप्रकारेण ब्राह्मण ए
व स्यात् तद्वस्तु अतः पांडित्यादेरस्ततः अन्यत्पृथगेव आर्तं सत्यमिति तस्मादेतेन बुद्धिं द्वियेत्यादि लोकेन जनानां चतुर्वर्ग
प्रतिपादयंत्यः श्रुतयो ब्रह्मणि यथा चरंति तथा प्रदर्श्य श्रीशुकदेवेन राश्रंतः कृत इति २ अत्र अनादिशिष्ट परंपरागत
सैषां लुपनिषद्वाही पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ३
त्वान्न संदेहो युक्त इत्याह सैषेति सा एषा यथोक्ता लंबना ब्राह्मी ब्रह्मपरा उपनिषत्सर्वेषां पूर्वजैः सनकादिभिर्धृता तां
श्रद्धया आदरेण यः श्रवणादिभिर्धारयेत् स अकिंचनः निरस्त देहाद्यपाधिः सन्क्षेमं परंपदं गच्छेत् प्राप्नुयादिति यात्रिर्वर्गसाध
नपरा स्मात्तपनिषत् त्रिवर्गनिष्ठे मरीत्यादिकिर्धृता एषा तु ब्रह्मपरा अत एव ब्रह्मनिष्ठैः सनकादिभिर्धृतेति भावः ३

कला

एतदेव सर्वमुत्तरार्थनिरूपणेन प्रपञ्चयितुमिति हासमवतारयति अत्रेति अत्रते तव प्रश्ने गाथा मिति ह्यसंवर्णयिष्यामि कथं भूतां गा
थां नारायणा न्वितां श्रीनारायणः प्रवक्तृत्वेना न्वितो यस्य तां च पुनः नारदस्य श्रवणेन नारायणस्य संवादं प्रवर्तयिष्यामि एतेन
शीरोदशाधिनः श्रीनारायणा द्युत्वा गाथानित्यस्या विशेषणं नारदस्य श्रीनारायणस्य संवादमिति ४ एकदा एव स्मिन्काले नार
दो लोकात्पर्यट्न्नातनमृषी इष्टं नारायणा श्रमं कृत्वा पयामं ययौ ५ कोसा वृषिस्तमाह अस्मिन् भारतवर्षे नृणां स्वस्तये सु
स्थितैरेक्षेमायसमृद्धये यः आकल्यात् कल्पं अभिव्याप्य तप आस्थितः धृतवान् तं द्रष्टुं किं भूतं तपः धर्मज्ञानशमेरुपेतं युक्तं
अत्रते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणा न्वितां नारदस्य च संवादं श्रवणेन नारायणस्य च ४ एकदा नारदो लोके पर्यटन् भगवत्पि
यः सनातनमृषि इष्टं ययौ नारायणा श्रमं ५ यो वै भारतवर्षे स्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणां धर्मज्ञानशमेरुपेतमाकल्यादास्थित
स्तपः ६ ततो पविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः परितं प्रणतोष्टछदिदमेव कुरुद्वह ७ तस्मै ह्यवोचद्गवान् मृषीणां शृण्व
तामिदं वीर्यवान्वादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनां ८ हे कुरुद्वह तनैकलापग्रामे उपविष्टं नारायणं नारदः प्रणतो
भूत्वा इदमेवाप्रवृत्तं कथं भूतं कलापग्रामवासिभिः ऋषिभिः परितमावृतं निजा श्रमे उपविष्टमिति वै व्यग्रराहित्येन प्रभावस
रशोऽप्युक्तः ऋषिभिः परितमिति सर्वसंगतत्वेन तत्प्रश्लादेर्माहात्म्यं श्रेष्ठमभिप्रेतं ९ शृण्वता मृषीणां मध्ये तस्मै नारदाय इदम
वोचत् इदं किं जनलोकनिवासिनां पूर्वेषां सनंदनादीनां यो ब्रह्मवादो भूतस्तदिदं उद्देश्यविधेयभावत्वाद्भिग्वैषम्यदोषः शृण्व
तामित्यनेन सावधानत्वेन युक्तं जनलोकनिवासिनामित्यकारितोपि सुवमवाची जनराद्वो यमुक्तः सकाशतोपिवर्तते तृतीयस्कंधे
जनस्तपःसत्यनिवासिनो न वादति ८

कथं न
न

हृस्वायंभुवस्वयंभुवुत्रपुराकल्यादौजनलोके मुनीनां ब्रह्मसत्रमभवत् कथंभूतानां तत्रस्थानां जनलोकस्थितानां पुनश्च मानसानां ब्रह्मणो मनसो जातानां उर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां कर्मसत्रं ब्रह्मसत्रयोर्लक्षणमाहुः स्वाभिचरणाः यजमाना एव समाचारं कृत्वा दिरूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति तं कर्मसत्रं प्रसिद्धं तथा यत्र समाचारवैश्वरोत्तमावेन ब्रह्ममीमांसते तद्ब्रह्मसत्रमिति ९ अहोतर्हि मया तत्रैता तमित्युत आह तदीश्वरतत्रस्थं अनिरुद्धमूर्तिद्वयं तेष्वेव तद्दीपंगतवती सति तत्र जनलोके यं प्रश्नो भूतकोसौ त्वयं प्रश्नं मामनुष्ठति अनुसर्तुं भूदेभिः पश्चात्तद्वृत्तिं तत्पश्चादयं प्रश्नः त्वं विना न केनापि कृतोस्तीति श्रावसूचिता क्वचित्सुक्तके ब्रह्मवादः सुश्रीभगवानुवाच स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोकमवमुखा तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसां ९ श्वेतदीपंगतवती स्वपिद्वयं तदीश्वरं तत्रैव यमभूत्प्रश्नं स्वमां मदनुष्ठसि १० तुल्यश्रुततपशीला तुल्यस्वीयारिमध्यमा अपिचक्रुः प्रवचनमिकं शुश्रूषवो परे ११ श्रीसर्दतः श्रुतयो यत्र शरीरे इत्यधिकं श्लोकार्थमस्ति १० ननु सर्वज्ञास्तिको जनकता प्रष्टुं वा तत्राह ते मुनयः सर्वे प्रवचनयोग्या अपि केनापि को तु केन एवं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः अपरे शुश्रूषवो बभूवुः कथंभूता तुल्यश्रुततपशीलाः तुल्यानि श्रुतानि तेषां शिरसि तानि च वेदांते पुनश्च तुल्यस्वीयारिमध्यमाः तुल्याः स्वीया अयमा मध्यमा येषां ते अरिमित्रो दासी न हीनत्वेन निरूपमकरुणाः एवंभूता अपि स नन्दनं प्रवक्तारं कृत्वा ११ इदं स्वस्वद्वयं विश्वं प्रत्यय समये आपीय सहस्रान्क्तिभिः शयानं च परमेश्वरं तद्विदं प्रवचनं श्रुतयस्तस्मिन्नेति पादव्याकोः बोधयां चक्रुः प्रबोधयामासुः शयानमिति योगेन विप्रश्नाभिबर्तमानमिति १२ तद्विदं प्रवचनं श्रीनारायणस्य प्रथममिति श्वासात् विनिर्गतास्तस्यः स्तवन्तीति १२

5

यथाशयानं संभ्राजं बं दिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्युषेभ्यस्तु श्लोकेर्वाधयंत्यतु जीविताः १७
इति तात्पर्यं तथा हि श्रीगोपालनाथिन्यां यो सो सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति यो सो नूवेर्वदेगीयते असा श्रीकृष्णः पूर्वतो नुवर्तते दशमे
कृष्णांच तत्र जुंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिता इति एकादशस्कंधे एकविंशाध्याये श्रीकृष्ण उवाच किं विधत्ते किमाचष्टे किमनू-
द्य विकल्पयेत् इत्यस्याह दयं लोकैर्नान्यो मद्देहकश्चन मां विधत्ते विकल्पयेत् किं विधत्ते मां विकल्पापो हत एतावान्सर्ववेदार्थज्ञ
ब्रह्मास्त्वयमांभिदां मायो मनमनूयाते प्रतिप्रिध्य प्रसीदति इति व्याख्या स्वाभिचरणेः इयं देहतीश्रुतिः कर्मकांडे विधिषा
कौः किं विधत्ते देवताकांडे मंत्रवाक्यैः किमाचष्टे किंप्रकाशयति ज्ञानकांडे किमनूद्य निषेधार्थं विकल्पयेत् इत्येवं ह
दयं तात्पर्यं भक्तोन्यः कश्चिदपि न वेद स्वयमेव कथयति मां विधत्ते इति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभि-
धत्ते

नमः पृथग्यच्चाकोदिप्रपंचजातं तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूत इत्यादिना विकल्प्या बोध्यते तदप्यहमेव नमस्तः पृथगस्ति एतावानिति न ह्ये
वेदः मां परमार्थरूपं आस्थाय अस्मिन्मिदं भेदं मायामात्रमित्यनुद्यते ह नानास्ति किंचनेति प्रतिषिध्य प्रसीदति नियुक्तव्यापारो भवतीति
एतावान्सर्ववेदार्थः श्रीगीतासु च वेदैश्च सर्वैश्च हमेव वेद्यो वेदांतकृद्देवदेवचाहमिति तस्मात्सर्वाः श्रुतयः श्रीकृष्णस्य माहात्म्यं मुदीर्यसु
वंति ग्रंथवाङ्मूल्याभयादधिकं न लिख्यते अथ प्रस्तुतमनुसरामि प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयंत्य आहुः त ईदृकं नाम छंदः भो अ
जित जयजय उत्कर्षमाक्षिः कुरु आदरे वीक्षा केन व्यापारेण अगजगदोकसां स्थावरजंगमशरीराणां जीवानां अजां अविद्यां जहि
नाराय अगानि स्थावराणि जगति जंगमानि अकां सि शरीराणि येषां तेषां किमिति गुणवती हंतव्ये त्यत आह दीप्यते हीतगुणां दो
श्रुतय उचुः जयजय जह्युजामजित दोषगृभीतगुणां तमसियदात्मना समवरुडुसमस्तभगः अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधवृत्तैश्च
इजयात्मना च चरतोऽनुचरे निगमः १४
आयानं दद्यौ वरणां पृथ्वीतागुणाय यातां हृद्गृहोर्भूदसि इति हकारस्य भका
रः तदु न नादो काममप्राप्तिस्तत्राह तमसियदात्मना समवरुडुसमस्तभगः यद्यद्यस्मात् आत्मना स्वरूपेणैव सर्वं चरुडुः संगतः
समस्तभगो येन सः संप्राप्त परमैश्वर्योऽसि वशीकृतमाद्यत्वादजां जहीति भावः ननु तेषां न वै राग्यादिना किंच न हन्युरित्यत आहुः हे अ
खिलशक्त्यवबोधकतेषां सर्वशक्त्यवबोधकस्त्वमंतर्धी मित्वात् अतो न तेषां नादो स्वतंत्रा इति भावः अत्र किं प्रमाणं निगम एव प्रमा
णं निगमो वेदो हं प्रमाणमित्यर्थः एवंभूते मधिकथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह कंचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरे निगमः कंचिदक्षित्वा
स्यादिलीलायां अजया मायया सह पुरुषरूपेण चरतः श्रीउक्तः तथा कंचिन्नित्यं चालुं स भगवतया सत्यज्ञानानंदैकरसेनात्मना भग
वदादिक्षयेन स्वयोगमायया चिच्छक्त्या अंतर्धाम्यवतारादि विशुद्धलीलया चरतो वर्तमानस्य तव निगमः वेदसमूहः अनुचरेत्सेवेत

वे. सु.

६

तथात्वाप्रतिपादयितुमर्थः कर्मणिषष्टौ अत्रश्रुतमः भगवः ब्रह्मणः किंलक्षणमिति ह्येवमवस्थाः प्राह यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म विजितासत्त्वविशेषणज्ञातुमिच्छेति उत्पत्तिस्थितिनाशकाले यदात्मतां न जहति भूतानि तद्ब्रह्मणो लक्षणमित्यर्थः तदस्य लक्षणं परमेश्वरः पूर्वसर्गादौ ब्रह्माणं विदधाति ससर्ज २ तस्मिन् ब्रह्मणे वेदांश्च महिषो निप्रददौ तं वेदं द्योतमानं आत्मबुद्धिप्रकाशं स्वविषयां बुद्धिप्रकाशयंतं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये मोक्षसिद्धयर्थं आश्रयं प्राप्नोसि शरणपरेयं श्रुतिः इत्युभे श्रुती अजया चरत इत्यस्योदाहरणं अगजगदोकसाभित्यस्योदाहरणं दर्शयति य आत्मनीति अंतर्गमिष्यं ब्रह्म इति उदाहरणं न मुनीनां पुरः प्राह याज्ञवल्क्यः य आत्मनिति छन्नात्मनो नोत बोधमात्मानं वेदयस्यात्मशरीरं यमात्मानं मंतरो यमयत्येष त आत्मा तं र्याम्यमृतः अर्थश्च आत्मपदेन जीवात्मा गृह्यते य आत्मनि जीवात्मानिति छन् आत्मनः सकाशादंतरः दूरस्थः आत्मा यं न वेद न जानाति कुतः यस्य शरीरमात्मा भवति य आत्मानं अंतरः आभ्यंतरः स न यमयति न नियमयति एष ते तव अंतर्गमि आत्मा अमृत इत्यर्थः इत्युदीनां श्रुतीनां बोद्धव्यः तथा यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेष्वो भूतेभ्यो नरः यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतानि तं रो यमयत्येते आत्मा तं र्याम्यमृतः इति नियमनलीला परमेश्वरः आत्मना चरत इत्यस्योदाहरणं दर्शयति सत्यमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि निगमकदं ब्रह्ममेवंभूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः

सत्यमित्यस्यार्थः प्रागेव लिखितः स्वरूपलक्षणपरेयं श्रुतिः १४ हे अंजित जमजयजीवानां अगजंगमाकृतिं अजां नहि अमी जीवा भवंतं भूतेष्विना न प्रभवन्ति न समर्थाः हे निगमगीतगुणार्णव निगमगीतौ गुणानामर्णवः समुद्रो यस्य सः तां वानवरक्षः १ अथ स्वामि ब्रह्मदुपल० ननु कथं श्रुतमयः मामेव प्रतिपादयति यतो ब्रह्मं द्वादीनां चरत्वेन प्रतिपादयति तत्राह एतदुपलब्धं है हे किं तत् अवशेषतया वशिष्यमाणत्वेन एतदिदं दिसर्वं ब्रह्म ब्रह्मेव भवति अवपन्ति जानाति श्रुतयः ततः यतो विकृतेः सर्वस्य उदयास्तमयो उदयमस्तमयो अ विकृतात् बोधाद् उपमार्थः मृदिवा यथा घटादियथा घटादिविकृते रुद्ध्यास्तमयो मृदिकायां भवतः तद्वत् अतः कारणात् रूपमो नमंत्रदर्शिनो वचनाचरितं त्वय्यवदधुः नष्टयकुविकारेणु मनस आचरितं तास्यै वचनाचरितमभिधानमित्यर्थः अत्र निदर्शनं जयजयाजिनजगजंगमाकृतिमजा मुयनीतमृणा गुणां नहि भवंति मृते प्रभवन्त्यमी निगममीतगुणार्णवतानव १५ ब्रह्मदुपलब्धमेतदेव पंत्यवशेषतया यत उदयास्तमयो विकृते मृदिवा विकृतात् अतः त्रविषयादधुरत्वमिमनो वचनाचरितं क मयं था भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणां १६ कथमिति निदर्शनं राह्येन दृष्टं तः उच्यते नृणां यत्र क्वापि दत्ता निपदानि कथं किं भुवि अयथा अदत्तानि भवंति अतो यथा मृत्पाषाणादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरन्ति तथा वत् किमपि विकारजातं वदंतो वेदास्त्वामेव स्त सर्वकारणपरमार्थभूतं वदंतीत्यर्थः अत्र श्रुतयः इंदो यातो वसितस्य राजेति अर्थश्च यातः जंगमस्य या प्रापणे इत्यस्य रात् प्रत्ययांतस्य रूपं अवसितस्य स्थावरस्य कुवपूर्वविजृंबधन इत्यस्य रूपं तथा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्प तिः पृथिव्या अयं अपारेतां सिन्धुवति अयं परावररूपेणावस्थितोऽग्निः दिवो मूर्धा अहश्च सूर्यात्मना द्यलोकस्य मूर्धा भवति ककुत्पतिः तथा पृथिव्याः पतिः पालकः कुतः अपां पयसां रेतां सिन्धो र्याणि निन्धति उदित्ता भावं नयति तथा सूर्य

आत्मा जगतस्तत्तुष्येति सोमो अस्माकं ब्रह्मणानां राजेत्यादिभिश्चैवं भूतत्वेनेदं दयः प्रतिपाद्यते भेदप्रतिपादनपरेयं श्रुतिः यद्यप्येवं
 भूतास्तथापि सर्वातिर्यामिवात् त्वामेव प्रतिपादयंतीत्यर्थः मरिचैव तस्योदाहरणमाह वाचारंभणं विकारो नामधेयं मरिचैव सत्यं
 सर्वं यत्किंचिदं ब्रह्म तज्जलानि शान्तमुपासीतेति अर्थः वाचारंभणं वचनालं ब्रह्ममिति यावत् वस्तुतः सर्वनामधेयमेव केवलं न विकारो
 नाम वस्तुतस्तस्मिन् परमार्थतो मरिचैव सत्यं ततो त्यजितविलयत्वात् तथा कार्यस्य प्रपञ्चस्य कारणं ब्रह्म ब्रह्म मात्र बोधयति सर्वं
 त्विति खलु निश्चये इदं सर्वं जगन्नामरूपविकृतप्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्मेव भवति कथं तज्जलानीति तस्माद्ब्रह्मणो जातं तज्जलसि
 न्द्राणि स्त्रीयत इति तस्मिन्नेव स्थितिकाले अनिति प्राणिनि चेष्टे इति चेते न इति तज्जलान् इदं जगदीशस्य लक्षणं यस्माच्चि
 यधिकालेषु ब्रह्म तया वशिष्टं तद्व्यतिरिक्तं किंचिन्नास्ति तस्मात्त्वमिदं ब्रह्म अतः शान्तं रागद्वेषरहितं उपासीत वाच्यं च भणं नरदेव
 तिर्यगादिनामधेयमात्रं परमकारणं ब्रह्म सत्वमिति तात्वात् उपासनां कुर्वीत अभेदोपासने यदेवेति श्रुतिः स्वामिचरणानां दुहिणवक्रिण न
 वीं दुसुखामराजगदिदं न सवेत्तुथ युजितं बहुमुखे रविमं न गणेरजस्त्वमुकमूर्तिरतो विनिगद्यसे दुहिणो ब्रह्मा ब्रह्मादि सुखा
 अमराः इदं जगत्प्रथमं युजितं न भवेत् किंतु त्वत् एव उद्देश्यविधेयभावत्वादेकवचनं अतः करणात्मं न गणेरपि बहुखे रजोपि बहु
 मूर्तिस्त्वं निगद्यते ब्रह्मेन्द्रादिरूपेण त्वमेव प्रतिपद्यस इत्यर्थः १५ त्वमेव सर्वं निगमागोचर इति सतां प्रवृत्त्या दृढयति इतीति भो
 यधिपते त्रिगुणमात्मा मृगीनर्तकत्वं मेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति कृत्वा सूर्यो विवेकिनः तवादिबललोकमलक्षणेन कथाः मृता
 विं अवगाह्य निवेद्य ह्यसिपापानि दुःखानि वाजकुः स्वकृतं तः हे परम ये पुनः स्वधाम विधुता शयकालगुणाः संतः तव परं
 स्वरूपं भजंति ते तथा भूता दुःखानि त्यजंति तिकिमुत किं वक्तव्यं स्वधाम्ना स्वरूपस्फुरणेन विधुता त्यक्ता आशयगुणा अंतः

कदणधर्मा रागादमः कालगुणा जरादयश्च ये स्ते तथा कथं भूतं परं अजस्रसुखानुभवं अत्र श्रुति श्रुतस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यमि
 त्युपकोशं प्रतिवाज्यवाक्यस्य वचनं यथा पुष्करयलाशे आयोनम्लिष्यंति एवं मे वैवं विदिषापं कर्म न म्लिष्यते न कर्मणा लिप्यति पा
 पकेन न तत्कृतदुष्कृते विधुनुते एवं हूता न तपति किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवमिति अर्थश्च यथा पुष्करयलाशे पत्र
 मत्र आयोजला निनम्लिष्यंति न लगंति एवं मे वैवं विदिष योक्त ब्रह्म विदिधर्मा धर्मं पापं कर्म न म्लिष्यते तन्माहिमानमाह पापकेन धर्मा
 धर्मलक्षणेन कर्मणा न म्लिष्यते न संबध्यते संसारहेतुत्वात् भयने वपापकं विदुष इति तत्सु कृतदुःकृते पापपुण्ये विधुनुते शरी
 रत्यागसमये उपास्यात्मसाक्षात्कारावसरे वा पापपुण्ययोः परिपाकं ज्ञाने परित्यजनीत्यर्थः हवावशाद्बोवधारणार्थे आसन्न
 इति तव सूर्यरूपमधिपतेऽदिवललोकमलक्षणेन कथा मृता विमवगाह्य तपांसि जकुः किमु न पुनः स्वधाम विधुता शयकालगुणाः
 परमभजंति ये पदमजस्रसुखानुभवं १६ अविदुषां नरकपाप्मादिभयं भवति तदभयं यथोक्तमात्मविदं न तप
 ति नो हे जयति किंतु इयंतदाहं किं कस्मात्साधुशोभनं कर्म अहं ना करवं न कृतवान् तस्मि किं कस्मात्पापं निविडुं कर्म करवं कृतवा
 नस्मीत्यादिभयं एतन्न तपतीति भक्तिनिविधा कर्ममयी ज्ञानमयी प्रेममयीति ज्ञानमयी भवति परेयं श्रुतिः स्वामिनां सकलदे
 वगणेरितसद्गुणस्त्वमिति सर्वमनीषी जनारताः त्वयि सुभद्रगुणश्रवणादिभिस्तव परस्मरणेन गतक्रमाः सकलदेवगणैरि
 ताः कथिताः सद्गुणायस्य सत्वं इति हेतोः हे सुभद्र सर्वमनीषिजना विवेकिनः त्वयिरताः अतुरा गुणकाः भवंति कथं भूता तव
 पदमुभयत्र संबध्यते तव गुणश्रवणादिभिः तव परस्मरणेन गतक्रमाः गतपरिश्रमादि दुःखा इत्यर्थः १६ ७ ७ ७

पूर्वश्लोकोक्तमुभयविधभजनं कथामृतश्रवणादिकं अजस्रसुखाधिकं नुभवस्वरूपभजनं च इत्युभयविधभजनहीनाभिर्दंतीदतयइति
असुप्ततो जीवायदितेतवानुविधा अनुवर्तिनो भक्ता भवन्ति तर्हि स्वसंतिसफलजीवना भवन्ति इतरथा रतय इविभस्ता इव वृथा श्वसन्ति
अभक्तानां कामादिकमपिन सिध्येदिहाशयेनाह महदहमिति महदहमादयो यदनुग्रहत अहं समक्षि व्यक्षि रूपं चासृजन् सृष्टवन्तः
महान् अहंकारश्च आदियेषां ते अन्न अन्नसमयप्राणमय मनोमय विज्ञानमयानंदमयानिति पंचकोशात्कृत्वा सृष्टमत्वननावि
ष्यत तदाकारः सन्मयः चेतयते सत्वमित्याह पुरुषविध इति यः पुरुषविधः अन्नमयादिपुरुषाकारः यश्चात्र अन्नमयादिषु अन्वि
तत्वेऽसंगत्याहरति रेवतनाह सदसत इति सदसतः सूक्ष्मसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतं एषु अवशेषमबाध्म अथ
अतएव कृतं सत्यं यद्वदति तत्त्वमिति तर्हि कथं तेष्वयं उक्तः शाखा चंद्रवत् शुद्धस्वरूपलक्षणार्थमित्याह बालकं कम्भिर्दृश्यति
इतय इव स्वसंस्तभूतो यदितेऽनुविधामहदहमादयोऽमसृजन् यदनुग्रहतः पुरुषविधोऽच्योऽन्नवस्मोऽन्नमयादिषु यः

सदसतः परं त्वमथ यदेव शेषमृतं १७

इह स्य शाखायां चंद्रोस्तीति तदुत उभयविधभजनं हीननिदांशुतिः जनकं प्रतियाह वल्क्यः असूर्यानामते लोका अंधेन तमसारताः
सांस्ते प्रत्याभिगच्छति ये के चान्नहो जनाः इहैव संतोषविस्त इयं न चेदवेदिमहनी विनष्टिः यतहिदुरमृतास्ते भवन्त्यथेनरेदुःखमेवापि यं
तीत्याद्याः अर्थः भगवद्भिमुखः सर्वे एवेसुराः तथा चोक्तमाज्ञेये द्रोभूतसर्गो लोकेस्ति देव आसुर एव च विष्णु भक्तिपरो देवः आसुरस्त
द्विपर्वय इति तेषां आसूर्यानामलोकाः कर्मफलानि अंधेन तमसा परमाज्ञानेन दृताः ये के चन आत्महो भगवद्भिमुखः प्रेत्यमृता
तां लोकां नभिगच्छेति अभक्तनिंदापरेयं श्रुतिः इहैवोति वयं इहैव सतस्तद्विद्याजानीमः त्वंचैतयदिनावेदीः न परमात्मतत्त्वं वि

दिनवान् तर्हितवमहती विनष्टिहानिः जन्ममरणादिरूपामहती संसृती स्यात् कुतः येतद्विदुः ते अमृताः जन्ममरणादिदुःखादिमुक्ताः
परमानंदरूपा भवन्ति इतरे अज्ञादुःखमेवयंति प्राप्नुवंतीत्यर्थः उपदेशपरेयं श्रुतिः अथ अन्नरसमस्त्रादिपुरुषविधाः पंचक्रमेण
लिख्यंते तैन्निरियोपनिषदि ब्रह्मविदा प्राप्नोति परमिः यधिकृत्या म्नायते प्रथममन्नरसमयपुरुषविधमाह सवा एष पुरुषो
न्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षमयमुत्तरपक्षः अथमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठेति अस्वार्थः अन्नाद्वै प्रजाः प्रजा
यन्ते अन्नाद्वै पुरुषः संस्तुतः इत्याद्युक्ते अन्नरसविकारः एषः पुरुषो देहः सर्वे अन्नरसमयः तस्य इदं प्रक्षिप्तं शिर एव शिरः
ननु प्राणमयादिष्विव कल्पनामु यं एवं पक्षादिषु योजना अयं दक्षिणो बाहुः दक्षिणपक्षः अयं वामबाहु उत्तरपक्षः अ
यं मध्यमो देहभाग आत्मा अंगानां मध्ये ह्येषा मात्मेति श्रुतिः इदं नाभेरधस्तात् यदंगं तत्पुच्छं मिव पुच्छं अधोलं तसास्मात् तदेव
प्रकर्षेण लिख्यमस्यामिति प्रतिष्ठा आश्रय इति १ अथ प्राणमयं पुरुषमाह तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयस्ति श्रेयोतर आत्मा
प्राणमयः तेनैव पूर्णः सवा पुरुषविधः तस्य पुरुषविधातां अचयं पुरुषविधः तस्य प्राणमय शिरः व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान
उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा दृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा तस्येव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति अर्थः तस्मादन्नरसमयात् पुरुषाद
न्यः अंतरः तदभ्यंतरस्त आत्मा प्राणमयो वर्तते प्राणो वायुस्तमयः तेन प्राणमयेन एषोन्नरसमयः पूर्णः वायुना दृतिरिव दृ
तिश्च मयं त्रंसवे एष प्राणमयः आत्मा पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतः तस्मान्नरसमयस्यात्मनः पुरुषविधता तनु लक्ष्मीरु
त्य अयं प्राणमयोपि पुरुषविधो भवति तदंतवर्तित्वात् मूषायं नभिषिक्तधातु प्रतिमावत् तस्य प्राणमयस्त्ववायुविकारस्य प्रा
णः शिरमुखनासिकादिभिः सरणराजिर्विशेषः प्राणः व्यानो व्यानवायु इति विशेषः

समानो दक्षिणः पक्षः अपानो अधो वायुः उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा आकाशास्यो वायुवृत्तिविशेषः समानाख्यो यः स आत्मा मध्यभागः दृष्टिर्वीतदभिमानादेवता तस्य पुच्छं प्रतिष्ठा आध्यात्मिकप्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् सैषा पुरुषस्योदानमवस्थेति श्रुतिः अन्यथापुदानवृत्तौ ध्वंगमनंगुरुत्वात्पतनं वास्मान् शरीरस्य तस्मान् दृष्टिर्वीपुच्छं प्रतिसेति तस्येति शरीरेऽन्नमयेभवः शरीरः यएष प्राणमयः तस्यान्नमयस्य शरीरः आत्मा भवति अन्नमयात्प्राणमयः श्रेष्ठः सूक्ष्मश्च प्राणं देवा अनुप्राणंतीति श्रुतेः प्राणबलेन सेंद्रियस्य देहस्य बलमिति २ अथ मनोमयपुरुषमाह तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् अन्योनर आत्मा मनोमयः तेनैव पूर्णः स वा एष पुरुषविधे एव तस्य पुरुषविधात्ता अन्वयं पुरुषविधः तस्य यजुरे वा शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सौमोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा अथर्वगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा तस्येव शरीर आत्मायः पूर्वस्येति अर्थः तस्मात्प्राणमयात् एतस्मात् अन्यः अंतरः आत्मानोमयः मनः संकल्पविकल्पात्मकं अंतकरणतन्मयो मनोमयः सोऽयं प्राणस्याभ्यंतर आत्मतेन मनोमयेन प्राणमयः पूर्णः स एष पुरुषविधो भवति तस्य तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधात्ता मनुजक्षीकृत्या यमपि पुरुषविधः तस्य मनोमयस्य यजुरे वा शिरः यजुर्वेदमंत्रविशेषः तस्य शिरः प्रधानत्वात् यजुषा हि हं विदियते स्वाहाकारादिना तथा ऋग्वेदमंत्रविशेषः आत्मा अथर्वणं आंगिरससादृशमंत्रा अन्नब्राह्मणं पुच्छं शांतिपौष्टिकादि ६ प्रतिष्ठा हेतु कामं प्रधानत्वात् प्रतिष्ठा मएष मनोमयः तस्य पूर्वस्य प्राणमयस्य शरीर आत्मा भवति प्राणमया दस्य श्रेष्ठत्वं ज्ञानसंबंधात् मनसा मभ्यति मनसा श्रयोति इत्यादि श्रुतेः ३ अथ विज्ञानमयपुरुषमाह तस्माद्वा एतस्मान्नोमयात् अन्योनर आत्मा वि

ज्ञानमयः तेनैव पूर्णः स वा एष पुरुषविधे एव तस्य पुरुषविधतां अन्वयं पुरुषविधः तस्य श्रेष्ठे वा शिरः ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षः योग आत्मा महः पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्रेष्ठो को भवति अर्थः तस्मान्नोमयाद-न्योनर आत्मा विज्ञानमयो भवति निश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तन्मयः बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीत्युक्तेः एष मनोमयस्तेन विज्ञानमयेन पूर्णः स एष विज्ञानमयः पुरुषविधः तस्य मनोमयस्य पुरुषविधतां मनुजक्षीकृत्या यमपि पुरुषविधो भवति तस्य विज्ञानमयस्य श्रेष्ठे वा शिरः ऋतं सूकृता वाणी दक्षिणः पक्षः सत्यं यथार्थभाषणमुत्तरः पक्षः योगो मुक्तिः समाधानं तस्यात्मा महः महत्त्वं पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वेषां कारणात् कारणां हि कार्याणां प्रतिष्ठेत्युक्तेः यएष विज्ञानमयः तस्य पूर्वस्य मनोमयस्य शरीर आत्मा भवति मनोमयत्वात् विज्ञानमयः श्रेष्ठः सूक्ष्मश्च मनोमयो हि वेदात्मक उक्तः वेदार्थानि श्रव्यात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तन्मयः आत्मा विज्ञानमयः प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यत्तादिः कृषितन्यते विज्ञानं यत्तंतनुत इति श्रुतेः निश्चयविज्ञानवतो हि पुंसः कर्तव्येषु धर्मेषु अपूर्वश्रेष्ठैरेव धृति सा श्रेष्ठः सर्वकर्तव्यानां प्राथम्यात् तस्या शिर इव शिर इति ४ अथानंदमयमाह तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योनर आत्मानंदमयः तेनैव पूर्णः स वा एष पुरुषविधे एव तस्य पुरुषविधतां अन्वयं पुरुषविधः तस्य प्रियमेव शिरः सोऽदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्रेष्ठो को भवति तस्येव शरीरः आत्मायः पूर्वस्येति अर्थः तस्माद्विज्ञानमयात् अन्यः अंतरः अभ्यंतरः आत्मा आनंदमयः अन्नमयादीनां कार्यात्मनां अधिकारात् मयद्प्रत्ययाच्च आनंदमयोऽपि कार्यात्मा वेदितव्यः आनंदस्य विकार आनंदमयः शुद्धजीवः तेना

32

文

क्तः सन्नित्यमुक्तः आनंदमयः शुद्धः यस्त्वविद्यायुक्तः शुद्धस्य प्रतिबिम्बरूपः सतु नित्यशुद्धोऽशुद्धश्चेति अयं भवानुमयादिपं
चकोशात्मकः सन्ततकोशोत्थसुखदुःखरागद्वेषजरारोगक्षुत्पिपासाशोकमोहादिकमनुभवति यच्चानंदमयैवमस्या
विर्भवति तदपि स्वाभिष्टस्त्रीपुत्रार्थदर्शनलाभाद्युपाधिना नत्वात्मलाभेन सर्वेषामानंदानामुपस्थितिकं परमायतन
मिति श्रुतेः अतएवात्मनाभावात्संसरतोऽस्य प्रबोधस्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैः क्रियते यदा देवादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्ध
त्तर्हि शुद्धात्मना सहेकीभूयानंदमयो भूत्वा पंचकोशादविद्याकार्यादसंगः समविद्योपाधिनोपि निर्मुक्तो ब्रह्मेव भवति
इति एव तदर्थं पंचकोशा उपन्यस्ता इति दिक् स्वाभिचरपूजानां श्लोकः नरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनसंस्मरणै
रिभिः नरहरे नरमंत इति नृणां दृतिवदुत्सुकितं विफलं स्तः हे नरहरे ये नरा नरवपुः प्रतिपद्य प्राप्य यदि श्रवणादिभिः त्व
यि नरमंते ततः स्वर्गं नैर्हितेषां नृणां उद्वृत्तं जीवितं दृतिवत् विफलं भवतीत्यर्थः न भजति नृणामिति पाठो रवकप्रसादः तथापि
तस्य योजनिके यत्नयित्वा न भजंति किं नु स प्रम्यां द्वितीया कल्पना पौरुषेयत्वादयो ग्याचेति अथ वटः नरहरे नरमति नृणामि
विपूर्वस्य रमः परस्मैपदित्वे तथा ननु पूर्वादपि ज्ञेयं अर्थस्य साम्यात् तथाहि अधर्मादिरममिति अधर्मन कशोतीत्यर्थः तद्दृष्ट्वापि १७
५ एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वये न स इजनीयत्वमुक्त्वा अभक्तनिंदया च तदेव दृढीकृत्य दानीमनवगाह्यमहिमनिप्र
थमं तावदुपाध्यालंघनमुपासनं श्रुतयोविदधती साह उदरमिति ये कूर्पदृष्ट्वाः स्तूलदृष्टवः ते ऋषिबर्त्मसु ऋषीणां संप्रदायमार्गेषु
उदरं उदरं त्रात्रं रालं बने मणिपूरकस्तं ब्रह्म उपासंते ध्यायंति अरुणयस्तु तदयं साक्षात् तदयस्तु दहरं सक्षमैय ब्रह्म उपासते क

थंभूतं तदयं परिस्वरपदं परिःसरंति प्रसर्पतीति परिस्वराः नाड्यः तासां पदंतिः मार्गः प्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणफलमाह तत इति
हे अनंततव धाम त्वदुपलब्धिस्थानं सुषुम्णारंभं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं ततो हृदयात् शिरोमूर्ध्नि प्रतिउदगात् उदसर्पन् मूलाधारमारभ्य हृदयम
धत्त ब्रह्मरंभं प्रत्युद्गतमित्यर्थः किंतु यद्वा मसमेत्यप्युपरि हृत्तांतं मुखे संसारेन पतंति इति तत् उपाध्यालंवनमुपासनमाह श्रुतिः
उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षोपासने हृदयं ब्रह्मेत्याहुः यो ब्रह्मा हेवता उर्ध्वं त्वेवोदसर्पन्तं शिरो श्रयते इत्यादिः अर्थः येष्वनरभूतेन ब्रह्म
णाधिष्ठितात्वात् उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्षाः ऋषय उपासते आरुणस्यापत्यानि आरुणायः ऋषयः हृदयं उद
रादूर्ध्वं प्रदेशं पञ्चकं ब्रह्मकमोलं स्थानत्वात् ब्रह्मेत्युपासते ब्रह्मा हेवता हस्फुटं ते उदरो रसा ब्रह्माणी एव ते उदरो रसी ब्रह्मणी एव भव
तः इत्यर्थः ब्रह्मा ता इति प्रथमादिवचनांतं पदं तां दसत्वात् कार २४ तद्ब्रह्म ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पन्तं उर्ध्वं मुक्तम्यगच्छत् शिरो श्रयत् आश्रितवत्
शिरसि स्वकृतविचित्रयोनिषु विशान्विबहेतुतया तरतमनश्च उदरमुपासते यः ऋषिबर्त्मसुकूर्यदृशः परिसरपदंतिं हृदयमा
रुणयोदहरंत तत उदगादन्तं तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्यनपातंति हृत्तांतं मुखे १८

शिरसि चक्षुः श्रोत्रादीनि करणानि स्वस्वस्थाने दृश्यं कृमिस्त्रिप्यदर्शनादिव्यापारंकारयित्वा चास्ते इत्यर्थः तत उदगादन्तं तेन श्रुतिः
शतं चैकाहृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्ध्नि मभिनिष्ठैकांतयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्णवे इत्यादि उक्तमणे भवन्ति इति अर्थः एकोत्तरं
तं नाड्यो हृदयस्य संबन्धिभवेति तासां मध्ये एकानाडी ऊर्ध्वमभिनिःसृता तया उर्ध्वं आसर्पन्ता तदयन् गच्छन् उपासकः अमृतत्वं
मोक्षमेति अन्यानाड्यो विष्णुः नानागतयस्ति यत्सुसर्पिण्यः उक्तमणे संसारभ्रमणद्वारे भवन्ति वर्तन्ते इति स्वामीनां उदरादिषु
यः पुंसां चिंतितो मुनिवर्त्मभिः हन्ति मृत्युभयं देवा हृदंतं तमुपासन् हे सुगमम् १८ ५

नन्वीश्वरस्यपि जीवतर्हि जीववदुदरादिसंबंधे तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्यसत्तिकेन विशेषेणोपास्यत्वमिनी मामामासां कोपरिहृत्य
आहुः स्वकृतेति पूर्वं अनंत इति पदं प्रवर्तते भो अनंत स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वयंकृता सुउच्चनीचमध्यमा सुयोनिषु हेतुतया उपा
सनतया विशान्वितरतमनो न्यूनाधिकभावेन त्वं च का तिस्र अवभाससे कथंभूतः स्वकृतानुकृतिः स्वकृतयोनीरनुकरोतीति
तया इत्यर्थकथनं समासस्तु स्वकृतानुसुयोनिषु अनुकृतिः अनुकरणं यस्य अनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोपिका
ष्ठानुसारेण तया तथा भासवते तद्वत् अथ अतः कारणात् विरजधियः निर्मलमतयः वितथा सुमिथ्यभूता सुअभूषुतवधा
मस्वरूपं अनुयंति जानंति नु इति पृथक् पदं वा नुयंतीति भवन्ति कथंभूतं धाम अद्वितयं सत्तां समं अविशेष एकरसं सत्ता

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशान्विबहेतुतया तरतमनश्च कास्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः अथ

वितथा स्वमूष्यवितथं न वधामसमं विरजधियो त्याभि विपण्यव एकरसम् १९

विरजधियः कथंभूताः अभिविपण्यवः अभिनोविनगताः पण्यवो व्यवहारायेषां ते पण्यवः - - - रे इत्यस्य रूपं पण्युरिति
ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः अवशेषित्यादेवेकरसं सत्ता नो अनस्तवो - धे कृतं तारतम्याभावाद् प्रभुते श्रव्यस्यो
पास्यत्वमिति भावश्रुतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षो च तो के वलेति
णश्चेति स्वरूपनिरूपणापरेयं सुगमं स्वामीनां स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितं सर्वानुस्यूतसम्मात्रं भगवंतं भजामहे
भगवंतं वयं भजामहे कथंभूतं कायेषु देहेषु तारतम्यविवर्जितं तरतमस्य भावः तारतम्यं न्यूनातिरिक्तत्वं तेन वर्जितं अतएव
सर्वानुस्यूतसम्मात्रं सर्वानभिधायि स्थितं सम्मात्रमेकरसं सर्वानुस्यूते च सम्मात्रं चेति १९

अविच कुतो विममाशं का स्यात् भगवतो देहाद्यपाधिकृतदोषप्रसंग इति यतो विद्या काम कर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भगवद्भावं लक्षणया बोधयत्यस्तदोषं निषेधयंति अतः कृतान्तोरस्य भगवत्स्वरूपं भजनमुपायवदंतीत्याहुः स्वकृतपुरेष्टिनि अमी सुस्वकृतपुरेषु स्वकर्मणिर्जितेषु भोक्तृत्वेन वतं पुरुषं जीवं अविचलशक्तिधृतः सर्वशक्त्या श्रयस्य पूर्णस्य नवअंशकृतं तद्व्यमित्यर्थः ननु कार्यकारणसंबन्धतस्य कुत एवं भूतत्वं तत्राह अवहिरंतरसंबन्धं वहिः कार्यं अंतरं कारणं वस्तुतस्तदावस्थाभूतं तयो रसत्वादित्यर्थः इति एवं नृगतिं नुः जीवस्य गतिविधिविशिष्टा कवयो विभ्यसिताः कृतविभ्यासाः संतुः भुवि भवतोऽपि चरणमुपासते अर्चनं वंदनादिभिः सेवते कथं भूतमपि अभवं भवनिवर्तकं पुनश्च निगमावपनं असमं तो स्वकृतपुरेष्वमीष्ववहिरंतरसंबन्धं तव पुरुषं वदंत्यविलशक्तिधृतोऽंशकृतं इति नृगतिविधिविषयं कवयो निगमावपनं भवत उपासतेऽपि मभवं भुवि विभ्यसिताः २०

न अस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मापणविषयमित्यर्थः अत्रार्पितानि कर्माणि मोक्षफलं फलं तीति तात्पर्यार्थः भुवीति ममलोके इदमेवोचितमिति भावः भगवद्भावं बोधयंस्त्यस्तदोषं निषेधयंतीत्यत्र भूतयः सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः अरे अयमात्माऽनंतरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञाघन एवेति तत्त्वमसीत्याद्याः अर्थः परमव्योम्नि आकाशादि अन्नमया तं कार्यं स एव तदेवानुप्रविष्टो यः स वा अयं पुरुषः अयंकः यश्चासावादित्ये वर्तते स एक एव भवति अयमात्मा अनंतरः अंतरभूतः अबाह्यः बाह्यभूतः कृत्स्नः पूर्णज्ञानघनः ज्ञानस्वरूप इति तत्त्वमसीति पूर्वमेव व्याख्यातं ननु त्वर्थं रयमात्मनस्तुतिरियं मीश्वरत्वेन क्रियते ननु तस्य ईश्वरत्वं बोध्यते नैतद्युज्यते यतो भगवद्भक्तिमुक्तस्यैव कथितार्थाप्रकाशं तद्व्याह भुतिः

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महात्मनः इति श्वेताश्वतरेण कथिताः अर्थाः पदार्थाः तस्यैव महात्मनः प्रकाशं ते यथावत् स्फुरंति तावत्स्यैत्यर्थः यदेवं तस्माद्ब्रह्मविद्यार्थिभिर्देवतागुरुविषयानिरुपाधिमक्तिः कर्तव्येति दर्शितं पुरुषं अंशकृतमित्यत्र भुतिः गोपालतापिनीये ब्रह्मणो राभूतस्तथेतरो भोक्तृति नारदपंचरात्र प्राधानिकसर्गमुक्ताश्च ब्रह्मसर्गकथने च त्रिस्तुविद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतं रंजितं गुणरागेण सजीवदूतकथ्यते इति श्रीगीतासु ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः इत्यादिकं सुगमं भवतोऽपि मुपसं-त्रभुतिः चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पुनस्तस्मिन् दुष्कृतानि तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताऽतिपाप्मानमराभितरे मलो कस्य हारमर्चिमत्यवित्रं ज्योतिष्मद्भाजमानं महस्वत् अमृतस्य धारा यद्बुधा रोहमानं चरणं नोक्तो के सुधितां ददाति श्रीकृष्णस्य कृतत्रिविक्रमरूपस्य चरणं याचमानमाहुः येन चरणेन पातक्यापि पूतः पवित्रः सन् दुष्कृतानि पापानि तरति तच्चरणं पवित्रं पवित्रकरं विस्तीर्णं भूर्भुवःस्वरत्निकं वर्तमानं पुराणं सनातनं तेन चरणेन अराभिर्वैरिणं पाप्मानं वयमतिशेमेन तरेम कथं भूतेन श्रद्धेन स्वयंभूतो दत्तार्घ्यजलधोतेन पुनश्च पवित्रेण पवित्रकारेण पूतेन निर्मलेन तच्चरणं लोके सुधाधारां ददातु तारका दित्वादितच प्रत्ययः कथं भूतं लोकस्य वैकुण्ठलोकस्य अविभक्त दीपवत् द्वारं भाजमानं दैरीप्यमानं न केवलमेतावत् अपि च महस्वत् महः ब्रह्मतेजो मंडलं तद्युक्तं अतएव लोके प्रकारावद्बुधा अमृतस्य धाराः धर्मार्थकाममोक्षभक्तिरूपाः कामधे नुरिव भक्तेभ्यो रोहमानं एवंभूतं चरणं भजामेत्यर्थः भक्तिपरयं भुतिः अथ स्वामीनां त्वदंशस्य मने शानत्वं न्यायाकृतं बंधनं त्वदंशस्य वामादिभ्यः परानंदं निवर्तय २० भक्तिरत्यसाधनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरुकरोति दुरवगमे

वे.सु.
१६

ति भोईश्वर केचिद्विरलाभकिरसिकाः दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाश्च दुर्बोधात्मतत्त्वस्य साधनाय आतनोराविष्कृतमूर्तेस्तवच
रितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः अपवर्गमपिनपरितपन्ति नेकुंति कुतोऽन्यदिन्द्रपदधिकं चरितमेवमहामृताब्धिः तसि
न्यरिवर्तविगहास्तेनपरिश्रमणागतश्रमाः परिवर्जनार्थः श्रमणंश्रमः नकेवलमन्यन्तेति किंतु गृहादिसुखमप्युपेसं
ते इत्याह तेचरणसरोजहंसकुलसंगविस्तृष्टगृहाः तवचरणसरोजेहंसा इवममाणायेभक्ताः स्तेषां कुलेनसहयः संगस्तेन
विस्तृष्टासक्तागृहायेस्ते अनेनश्रवणकीर्तनेदर्शिते श्रुतिश्रवमुक्तेरप्यधिकं भक्तेर्दर्शयति यथाह यंसर्वदेवानमंतिमुमु

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायतवात्ततनोश्वरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः नपरिलपन्ति
केचिदपवर्गमपीश्वरतेचरणसरोजहंसकुलसंगविस्तृष्टगृहाः २१

क्षवोब्रह्मवादिनश्चेति अर्थः सर्वदेवायंपरमेश्वरंनमंति तथा मुमुक्षवोब्रह्मवादिनश्चयंनमंति अत्रेदेधाःप्रथितिरि
क्षनाकमल्लोकनिवासिनः येभगवद्भक्तास्तेसर्वदेवाः संसारविजिगादुत्वात्मोदशालित्वाच्च तेषामभ्योद्विधाउपा
सकाः मुमुक्षवः संसारान्नोक्षकामाः ब्रह्मवादिनमुक्ताइत्यर्थः एतेसर्वयंनमंतिभजंति व्याख्यातंच
सर्वस्तेर्भाष्यकृद्भिः नृसिहतापिन्यां मुक्ताअपिलीलयाविग्रहंलीलाभजंति इति स्वामीनां त्वत्कथामृतपा...धोविरहं
तोमहामुदःकुर्वंतिनः केचिच्चतुर्वर्गंलपोपमं २१ विषयिणोबहिर्मुखान्मत्यनुकोरात्योजगद्वत्तनीश्वररतिमुपादिता

तीत्यतआह त्वदनुपथमिति कोलीयतेइतिकुलायं इंकुलायंशरीरंत्वदनुपथं तवसेवायोग्यं आत्मसुखप्रियंवच्चरितस्वा
धीनतयावर्तते तथापि असदुपासनयादेहुद्वयत्वालनेन आत्महनः प्रमादिनोजनाः आत्मनित्वयिनरमंतिनरमते स
ख्यात्मनिवेदनान्नभजंति वतअहोकष्टं पंथानमनुगतं अनुपथं आत्मवत् अहंकारास्पदत्वात् सुहृद्वत् पसमर्प
णलक्षणहितकारितत्वात् प्रिवतेइतस्ततः प्रीतिविषयत्वात् देहस्त्ववमाचरति तथापिनरमंतइतिकष्टं कुतः यदतु
रायाः कुशरीरभृतः संतः उरुभयेसंसारभ्यामंति अतएवआत्महतइतिभावः यस्यामसदुपासनायांयः अभुशवो
वासनायेष्मांतेयदनुशयाः त्वधिकथंभूते उन्मुखेभजनमात्रेणसंसारशुद्धतुमुपतेहिपितवत्तहितकारिणिम।१ ते

त्वदनुपथंकुलायमिदंमात्मसुखप्रियवच्चरिततथोन्मुखेत्वायिहितेप्रियअत्मनिचनव
नरमंत्यहोअसदुपासनयात्महनोयदनुशयाभ्रमंत्युरुभयेकुशरीरभृतः २२

प्रियेमनोनुकूलेसरव्योएवंभूतेसुखसेव्ये आत्मनित्वयिनरमंतइतिकष्टंआहुः श्रुतयः तावथा आराममस्यपश्यंतिनतं
पश्यंतिकश्चन नतंविदाथयइमाजजानान्यदुष्कांकमेतरंवभूव नीहारेणप्राकृताजल्प्याचासुतपठवथशासश्रुतिइति
अर्थः अस्यात्मनः आरामंआरामणं ग्रामंनगरंस्त्रियंपुत्रमन्त्राद्यमित्यादिवासनारूपं अत्रिक्रीडनंसर्ववश्यंति तमा
त्मानंकश्चनकश्चिदपिनपश्यति अहोभाग्यहीनतालोकस्येतिलोकं प्रत्यनुकौशितंदर्शितं अत्यंतविविक्तस्वयंज्योतिरा
त्मास्वप्नादोभवतीत्यर्थः अनुकौशापरेयं विश्वकर्मापुण्याणांहिततदुपादिशति नतमिति तंपूयंनविदाथनजानीथ

मइमाः इमानिभूतानिजज्ञानजनयामास अतोयुष्माकंतस्मच्च अन्यत्र महदंतरं बभूव सपुरुषोजनकः स्वयंजन्याः यद्विज्ञात्वात्म
तत्त्वं सत्येनोपास्यथ तदानसंस्तुतिः स्यादित्यभिप्रायः उपदेशपरेयंश्रुतिः एवंप्रक्षमुक्तापरोक्षमभिनयेन दर्शयिष्याह नीहारेणो
ति येचजल्य्या जलमप्रवृत्ताः तार्किकाः येचासुतपः असूनेवतर्पयन्ति असुतपोविषयिणः येचउक्थन्नासः उक्थानांशा
स्तितारः यज्वानः एतेनीहारेणअविद्ययाआवृताः संतश्चरन्ति संसारेभ्रमंतीनि सनिदोपदेशपरेयं अस्तूर्यानामतोलोकाइ
त्यपिज्ञातव्यं अथस्वामीनां त्वय्यात्मनिजगन्नाथेमन्मनारमतामिह कदाचमेदरांजन्ममानुष्यंसंभाविष्यति सुगमं र
निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदयन्तु नयदुपासनेनदरपोपियसुस्मरणात् स्त्रियउरगेइ

मोगमुजदंडविषक्तधियोवधमपितेसमाः समदृशोअंसरोजसुधाः २३ २०
इदानींध्याममंगलेनोपादिशंतीत्याह निभृतेति मुनयोयत्परमंतत्वंतद्विउपासतेतत् अरयोपिस्मरणात्तययुः स्त्रियो
गोपिकाद्यास्तदेवययुः वयमपिततेवयास्मामः अतो च सर्वतवसमाः कृपाविषयतयाइत्यन्वयः मुनयः कथंभूताः
निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजः मरुत्प्राणः अक्षाणीद्विधाणिनिभृतानिसंयमितानिमरुन्मनोक्षाणियेस्तेनिभृतमरुन्म
नोक्षाश्चतेदृढयोगयुजश्चेति तैदयोगंमुजंतीतिदृढयोगयुजः स्त्रियः कथंभूताः उरगेइमोगमुजदंडविषक्तधियः उ
रगेइमोगमुजदंडविषक्तधियः उरगेइमोगमुजदंडविषक्तधियः उरगेइमोगमुजदंडविषक्तधियः उरगेइमोगमुजदंडविषक्तधियः
समपरिचित्तपश्यंतीति तथा पुनश्च अंसरोजसुधाः अंसरोजसुधुदधतिधारयंतीति तथा दुधाभ्रधारणे पोष

णयोरित्यस्मात्सुधाइति अत्रस्वामिचरणाः अयंभावः इत्थंभूतस्तवस्मरणानुभावः योयोगिनः वांत्तद्यात्वंबनमुपासतेयाश्चस्त्रि
यः कामतः परिचित्तंध्यायन्ति येवैवेरिणाद्वेषेणध्यायन्ति याश्चश्रुत्यभिमानिन्योदेवतावयत्वांसमंयश्वासः सर्वानपितोस्त्वामेवप्राप
यतितवस्मरणानुभावइति ध्यानविषयेश्रुतिः - जायांमैत्रेयीप्रत्याह याज्ञवल्क्यः नवाअरेसर्वस्यकामायसर्वप्रियंभवत्यात्मन
स्तुकामायसर्वप्रियंभवत्यात्मावाअरेइष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञा
नेनेदसर्वविदितमिति अर्थः अरेमैत्रेयी सर्वस्येति क्लीपुत्रधनादिवस्तुमानस्यकामायसर्वप्रियंभवति नकिंतु आत्मनः का
मायसर्वप्रियंभवति सआत्मात्वयाइष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमतश्चयश्चान्तव्यः तर्कीदितः गतो
निदध्यासितव्यः निश्चयेनध्यातव्यः एवमात्मनादर्शनेनसर्वस्यदर्शनिभवति एवंयोज्यं मत्यामनेन इममप्युपदेशपरा एतदु
क्तं द्वितीये श्रीशुकेन तस्माद्भारतसर्वीत्याभगवान्हिरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेछितामयंमिति तथापामेशिवना
कां स्मर्तव्यंसततंविष्णुंविस्मर्तव्योनजातुचित्त सर्वाविधिनिषेधास्युरेनमारेवकिंकाराः इति अत्रेज्ञातव्यं यद्यपिभगवत्प्रसादो
गोपीनामसाधारणोस्ति नायंश्रियोगउभितांतरते प्रसादः स्वयोपितांनानिनगंधरुचीकुतोऽन्याः सासोत्सवेस्यभुजदंडगृही
तर्कठलव्याशिषायउर- दूजवह्नेवीनामित्यादिभिरुक्तः तथाप्यत्र तन्मध्येपतितमङ्गहणेनगृह्यते इतिन्यायात् मुन्या
दीनांमध्येकथितानां गोपीनामपिश्रीरुष्णास्मरणजन्यब्रह्मानंदसुखसाम्यंभवतुनाम किंतुभजनानंदसुखाधिक्यमस्ये
व निदृष्टादर्शनंच अहत्याद्रोपदीसीतातासमंडोदरीतथा पंचकन्यास्मरेन्नित्यं सुखभायंदिनेदिने एताः पंचकन्यामनि

वे.सु.

१८

नित्यं दिनदिने स्मरेत् तर्हि तद्दिनं सुप्रभातं भवतीत्यर्थः अहल्यादीनां मध्ये श्रीसीतापि पाठिता एतव ताताभिः सह सीतायाः किंसा
म्यं भवति किंतु कन्याकानां स्मरणफलदातृत्वेन फलसाम्यमुक्तं सीतानुसाक्षात्क्षुद्धीः अहल्याद्यास्तदंशा एवेति तथा क
र्मादौ न च देवतापूजाविधौ गणेशादीनां मध्ये विष्णुरप्येको देव उक्तः एतावता विष्णुना तेषां किं साम्यं मंतव्यं किंतु कर्मफल
दातृत्वेन कर्मांगत्वात् समत्वमन्यथा तु विष्णु ईश्वरः गणेशाद्यास्तदंशा एवेति दिक् अथ स्वामीनां चरणस्मरणप्रमत्तात्
न देवसु दुर्लभं यथा कथंचिन्मृहरे मम भूमादहर्निशं २३ १० यतो ध्यानज्ञानद्वेषभयकामसंबंधस्ते ह भक्तिपराणां विष
मस्वभावकर्मणां सर्वेषां त्वत्सायुज्यमेकमेव फल स्यादतस्तव तत्त्वं इत्येषं वदं सो भक्तिमवो ररीकुर्वतीत्याह कश्चित्ति

क इह नु वेदवत वरजन्मल यो ग्रसरं यत उद्गादयि यं मनु देव गणा उभये लहिन संत्राचास

दुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रप्रवक्ष्य शयीत यदा २४

११

वत अहो भगवन् इह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं तं अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान् को नु पुमान् वेदज्ञानातिनकोपि ईश्वस्य पूर्व
सिद्धावन्यस्यार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह यत इति यतस्त्वत्तः नृपि ब्रह्मा उद्गात् उत्पन्नः यं ब्राह्मणमनुपश्रा
त उभये आध्यात्मिका अधिदैविकाः देवगणा उत्पन्नाः अतः सर्वे अर्वाचीनाः पदानुभवान् सर्वमवक्ष्य उपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा
न सन् स्थूलमाकाशादि न चासत् सूक्ष्मं महदादि न च उभयं सदसद्वापारम्यं शरीरं न च कालजवः तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यं
एवं सति तत्र तदान किमपि इन्द्रियप्राणादिकमपि न चात्र ज्ञापकं शास्त्रमपि एतत्सर्वं किमपि न स्मात् स्वामिचरणाः अयमपि प्रायः

त्या

अर्वाकृष्टिगतानां देहाद्युपाधि कृतानां नराणां कालवशेन मलिनसत्त्वानां न तावद्भगवत्ज्ञानसामर्थ्यं यदा तु प्रलयसमयेन बद्धं तस्मिन्
तदापि ज्ञानसाधनाभावान्न भगवत्ज्ञानं अतस्त्वेकेशरणतया नारायणकीर्तनादिभक्तिरवसुकरेति भवम-त्वं दुर्ज्ञेयमाहुः श्रुतयः
यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निभेति कुतश्चन को अद्वा वेदक इह प्रवोचतु त आजाता कुत इयं विस्मृतिः
अर्वादेवा अस्मद्विसर्जनेनाथा को वेदयत आबभूव अने जे देक मनसो जवीयो नेत देवा आशु वन् पूर्वमर्शन् तद्वा वतो न्यानत्येति छेति
तस्मिन्नपो मातरि श्वाध्यातीद्याः आसामर्थाः ब्रह्मप्रदर्शनाय सर्वथा प्रयोज्यमानाः प्रयुज्यमाना अपि वाचामनसा सह यत् अप्राप्य य
तो यस्मान्निर्विकल्पात् अद्वयानं दात्मनो निवर्तते तद्ब्रह्मणः आनंदं विद्वान् जानन् कुतश्चन विद्वान्निभेति इति अलभ्य लाभ
माहात्म्यपरेयं परमात्मनो दुर्विज्ञेयत्वेति श्रुत्यंतरमुदाहरंति को अद्वा वेदेति तं परमात्मानं अद्वा साक्षात्को वेदको जानाति इह क
प्रवोचतु वदति इयं विस्मृतिः विविधा स्मृतिः कुतो जाता कुतः कस्माद्वा प्रयाता नुनु हिरण्यगर्भादेः सकाशात् स्मृतिरुत्पद्यते नेत्या
ह अर्वाकृदेवाः अर्वाचीनाः ब्रह्मादिदेवाः अस्मजगतो विसर्जनेन समर्था इत्यर्थः अथा इत्याकारांतः अथेत्यर्थे निपातः अथा
न को वेदयत अतस्त्वं आबभूवेति दुर्विज्ञेयप्रतिपादनपरेयं ननु यदि कोपि न वेद कथं तर्हि संसारनिवृत्तिः तदर्थं तत्स्वरूपमनि
र्वचनीयत्वेनाह अने जरेति तत्परमात्मनत्वं अने जत स्वरूपात् चलनरहितं एकमद्वितीयं मनसो जवीयः मनसोपिवेगव
त्तमं यत्र मनो धावति तत्र तस्य पूर्वमेव तद्वर्तत इत्यर्थः एतत्परमात्मनत्वं देवाश्चक्षुरादिर्निर्दिष्टाणि तदधिष्ठातारि नावाशु वन्
न प्राप्तः तत्र हेतुः यस्मात् मनसोपि पूर्वमर्शत् पूर्वमेव गच्छत तन्निष्ठत्वं स्थिरतरमपि धावतो न्यानवागेन्द्रियानेत्येति अतिक्रम्य गच्छ
ति मातरि श्वावायुः तस्मिन्नप्यप्राणिनां चेष्टानक्षणादिकर्मणि दधाति धारयतीति यः सर्वप्राणकृतक्रियात्मकः यदाभ्यासिका

वे. सु.

१९

वर्णकारणजातानि यस्मिन्नेताभिप्रोतानि च यः सूत्रसंतः बाधुर्वेगोतमसूत्रमित्यादिभिरुक्तं सवभ्यजगतोविधारयिता समातारि
श्रवावायुः इति तत्तत्त्वं अनिर्वचनपरेयं स्यामिनां काहं बुध्यादिसंरुद्धं च भूतमहस्तव दीनबंधोदयासिंधोभक्तिं न हरेदि
श अत्यंताघटने - होहभूमनूपरिच्छिन्नव्यापकबुध्यादिसंरुद्धः अहं कृतवमहः स्वरूपं वागाद्यगोचरं कृतं ज्ञानेत्यंता
संभावना अतो न हरेमेमहं भक्तिं दिशरेहि २४ ११ इतोपि ज्ञानं न सुशक्यं उपदिशतामतिभ्रमवाक्यत्वादिह जनिमसि
तइति येष्वेव शेषिकादयः असतो जगतो जनिमुत्पत्तिं वदंति ये च पानं जलादयः असतः एवं ब्रह्मोत्पत्तिं वदंति ये च नैवायकाः सत
एकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नां त्रं मोक्षं वदंति उत अपि ये च सारव्यादयः आत्मनि भिदां भेदं वदंति ये च मीमांसकाः विषयां कर्म
फलं व्यवहारं कृतं सत्त्वं स्मरंति वदंति ते सर्वे अभिते शरोपिते भ्रमैरेवोपदिशंति न तत्तदव्यासर्वश्रुतिविरोधात् किं च पुरुषत्रि
जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनिये च भिदां विषणमृतस्मरंत्युपदिशंति त आकपितैः त्रिगुणमयः पुमानिति भिदाथर
बोधकतात्वादिनततः परत्र स भवेदबोधरसे २५ १२
उपमयत्वे सति सर्वमिदं संगच्छते न तु तदस्ति त्याह त्रिगुणमय इति त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना याभिदासायस्मान् त्वयि विष
ये अबोधकतात्वादिष्वयत्तान विज्ञं भिता तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह तत अबोधतात्पर्यपरं असंगे अबोधरसे
ज्ञानघने पुंसि --- बोधो न भवेत् न संभवतीत्यर्थः एकविंशतिदुःखानि यथा षडिंद्रियाणि षडभिकयाः षडूर्मयः सुखं दुःखं शरी
रीरं च तत्र श्रोत्रं चक्षुः श्रोत्रं चकारसनामनसस्तथा चोक्तं मोहो शरीरस्य जरा मृत्युः षडूर्मयः एते ऊर्मयः सुखं दुःखं शरीरमित्ये
कविंशतिदुःखानि एतेषां मृतं सर्वश्रुतिविरुद्धं तद्यथा श्रुति सर्वदेवसोम्येदमग्र आसीत् अस्तीतामात्रं वस्तु स एव वि

पद्यं

शेषं सर्वगतं एकं निरंजनं नित्यं रवयवयत् वेदांतेम्य अवगम्यंतत् तादात्म्यापन्नमित्यर्थः अनेन असद्वारपरिहृतसतो मृतिमित्यत्र श्रुतिः अ
थ यो कामो निःकाम आत्मकामः आत्मकामो ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येति यदा सर्वप्रभुसंतं कामो यस्य हृदि मिता अथ मत्तो भवत्यत्र ब्रह्म
मश्रुतइति अर्थः सकामस्य गतिमुत्कानिः कामगतिमाह यस्तु अकामनास्ति कामो यस्य सः निष्कामः निर्गताः सर्वकामाः यस्मात्स आ
त्मैव कामो यस्य सः एवं भूतसन् आत्मानं निर्विशेषं अद्वैतं चिद्रूपं ज्योतिः स्वभावं यम्यति समद्यपि देहवानि वलक्ष्यते तथापि इह ब्रह्मेव स
न् शरीरपातो नरकाले ब्रह्माप्येति प्राप्नोति अस्यार्थं यो तर्कं यदा सर्वे इति सुगमं अनेन एकविंशतिदुःखानां शोभं इति मतं निरस्तं मीमांस
कमतं निराकरोति श्रुतिः समाने दृष्टे पुरुषो निमज्जो ह्यनिराया रोगो चति मुह्यमानः अनिद्या यामंतरे वर्तमाना स्वयंधीरा पंडितं मं प्रोक्तं
जघन्यमानाः परयंति मूढा अंधे नैव नीयमाना यथां धाः अस्यार्थः समाने दृष्टे देहे निमज्जो निरूढाभिमानः पुरुषः अनिराया तया
मुह्यमानः रोगो चतिसंतप्यते अनेनैव नर्थप्रकोरे श्वेतामाज्ञोतीत्यर्थः किं च अविद्यामिति अविद्या यामंतरे मध्ये वर्तमानाः अविदे
कप्राया स्वयंवयमेव धीराः धीमंत पंडिता इति मन्यमानाः जरारोगा घने कार्येः जघन्यमानाः अत्यर्थं हन्यमाना परियंति भ्रमंति
स्वमं मूढा मूढैरेवोपदिष्टाः भ्रमंतीत्यत्र दृष्टांतः अंधेनेति कर्मफलमिदापरेयं इदानीं नानात्मपक्षं निराकरोति श्रुतिः एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितं एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् अर्थः एकं सजातीयं चेतनं वस्तु
निररहितं अद्वितीयं विजातायाः चैव न द्रव्यांतररहितं इह किंच भिन्नानां वस्तुनास्ति एकं ब्रह्मेव न चैकस्य कथं न चैकस्य कथं प्रतिभास इत्यत
आह एक इति एक एव परमेश्वरः भूते भूते सर्वेषु भूतेषु व्यासिततत्र उपाधेरेकत्वे एव चैव दृश्यते तत्र दृष्टाः जलचंद्रवत् यथा बहुजलव्या
पके जलचंद्रे प्रतिबिंबितं चैव एकं चैव दृश्यते यथा शरावादिषु प्रतिबिंबितं वस्तु बहुधा धेति तद्वत् एतावता सारव्यादिमतं स्पष्टमेव निराकृतं

वे.सु.

२०

मिति अद्वैतप्रतिपादनपरं अथ स्वामीनां मिथ्यातर्कसुकर्कशोरितमहावेदांधकारांतरभास्यन्तं दमतेरमंदमहिमं स्वस्वतन्त्रवर्त्तमानां स्फुरं श्री
 मन्माधववामनत्रिनयनश्रीशंकरश्रीपतेगोविंदेति सुदावदमधुपते मुक्तः कदास्याम्यहं मिथ्यातर्कं न सुकर्कं शंभवास्यानथेति तोयमहावा
 दांधकारस्यांतरे भास्यतो मंदमते अमंदमहिमं स्वस्वतन्त्रवर्त्तमानां स्फुरं भवति अत्र श्रीमन्माधवेत्यादिभिर्नामानि बहू संसारात्कदाहं मुक्तस्यां भवेयं
 शिवनामात्यविशिष्टश्रेर्नामानि भवन्तीति वृणोममधर्मपराज्ञापयते मन्मथनादिनामोक्तं नामापराधश्रवणाच्च यथोक्तं श्रीसत्कुमारेण्यसमिंदास
 निनामवेभवकथा श्रीशे शवोर्भेदधीरश्रद्धाश्रुतिशास्त्रदेशिक गिरानाम्यर्थवादभ्रमः नामास्मितिनिमित्तदृष्टिविहितस्यागश्रधर्मांतरे सोम्यनामि
 तुशंकरस्य च हरेर्नामापराधादश ९ अर्थः सतां निर्दानमः प्रथममपराधं वितनुते यतः रम्यातिशयं तं कथं सुखहर्तेदिगाहं शिवस्य श्रीविष्णोर्भ
 इह गुणनामादिसकलं धिषाभिन्नं मयेत्सखतु हरिनामाहितकरः इत्यादिकं वृणोममधर्मपराणामयमपराधः भगवदेकशरणानां नामपरा
 धांतुनास्तीति तेनेव उक्तं नामापराधां स्मरति नाम्न एव सदा जगदिति श्रीगोविंदपदारविंशशरणाः शुद्धाभवन्तीति हि २५ १२ ७
 सादिवमनस्त्रिवृत्तयि विभात्यसदामनुजातदभिष्टां त्यरोपमिदमात्मतयात्मविदः नहि किं कृतं त्यजंति कनकस्य हरासतया
 स्वकृतं मनु प्रविष्टमिदमात्मतयावासितं २६
 ननु यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हि इदं प्रपंचजातं पुरुषश्च क्व नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्त्वेन प्र
 तीतिरित्याह सादिवमन इति इदं त्रिवृत्तिगुणात्मकं प्रपंचजातं मनः मनोमात्रविलसितं असदेव त्रयिसादवविभाति आमनुजातं मनु
 जं पुरुषमभिधाय पुरुषस्य हृत्कसत्त्वप्रतीतिमनोमात्रविलसितोत्पत्तिः आत्मविदस्त्वरोपमिदं भोक्तृभोगात्मकं विश्वं उरामतया
 सदाभिष्टांति सादिति जानंति आत्मकार्यत्वात् हृत्कसत्त्वप्रतीतिमनोमात्रविलसितोत्पत्तिः तथाहि यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपाक्षिपते
 चेति लोकाचरेण नहि विकृतिरिति कनकार्थिन कनकस्य विकृतिं कुं इत्वा कं न त्यजंति कुतः तदात्मतया न कनकरूपत्वेन अतः

स्वकृतमिदं विश्वं अनुप्रविष्टं च पुरुषरूपं आत्मतवेवावसितं निश्चितं इदं विश्वं मनोवसतमित्यत्र श्रुतिः असतो मनो सृजतमनः प्रजापतिमसृजतम
 जापतिः प्रजा असृजत् तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदि किंचेति अर्थः असतः व्याकृतात् परमेश्वरात् अधिअधिकं समष्टिरूपं मन असृजत् अभूत्
 कर्मकर्तृप्रयोगः अनायासेन सृजमानत्वात् स्वयमभूत् इत्यर्थः पञ्चते अद्वयः स्वयमेवेत्यादिवत् यच्च मनः प्रजापतिं प्रजापतिमसृजत् सप्रजा असृजत्
 तन्नस्मान् यदि इदं मनोमानं किंच न वस्तु तर्हि मनस्येव मनोभावो पन्ने अव्याकृते एव परमं यथा भवति तथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितमित्यर्थः सृष्टि
 परेयं स्वामीनां यत्तत्पतः सदाभाति जगदेतदसत्त्वतः सदाभातिमसत्यस्मिन् भगवंतं भजामहे एकजगतस्त्वत्त असत् यत्तस्य सर्वत्वतः सतां प्रा
 प्यं सत्त्वसत्यमाभाति संभगवंतं वयं भजाम कथं भूतं अस्मिन् असति जगति सदाभासं प्रकाशमानं २७ ननु सत्त्वं ज्ञानमनंतं ब्रह्म मनसेवानुदह्यं
 तवपरिचरं त्यखिलसत्त्वनिकेततया तउपाक्रमं त्यगण्य शिरोनिर्कृतेः परिवयसे पशुनिव गिरा विबुधानमितां स्वधिकृत
 सोत्तराः खलु पुनंति नये विमुखाः २७
 नेहनास्ति किंच नमृत्योः समुत्पन्नासि यदहो नैव पश्यति इत्यादिश्रुतिभिरेवं भूतस्वभगवतः प्रतिपादना सत्त्वानं सुकरमेवेति कृतं किं भ
 क्ता अत आह तवपरीति ये अखिलसत्त्वनिकेततया सर्वभूता वासतया तवत्वां परिचरंति त एवावगण्यन्ति तस्मिन् स्थित्यनिकेतमृत्योः शि
 रयदापादेनाक्रमं मृत्युमनु कुं कृत्वा तरेतीत्यर्थः ये पुनंति विमुखाः अभक्ता विबुधानपि विदुषो गिरावाचापरिचरयसे वभा
 सि कुतः त्वयि कृतसोत्तरा अभक्ता खलु निश्चितं आत्मानं मंयां अपुनंति ये विमुखस्तेन आत्मानमपि पुनंति इति उत एवार्थेति वेति क
 र्मणिष्यी परिचरंतीति चंदसि व्यवाहृता इवेति यत्तत्त्वेन व्यधानामदोषः स्वामिचरणानुयममभिप्रायः सत्यमेवं भूतमात्मानं श्रुतमभिप्राय
 ति तत्र च यद्यपि वस्तुतो पराक्षवाद्यदोषमेव तन्मुत्पद्यते तत्राप्यसंभावना विपरीतभावतातिरस्कृतत्वात् मलीनाधिसेषु पराक्षमिव भा
 तीति नापराधं संसारभ्रमनिवृत्तिमर्थं भवत्यपरिचर्यं यानुसम्यक् निर्मलचित्तानां त्वत्सादेन लब्ध्या परस्वत्तानां अपलतएकैरक

व

वे. सु.
२९

लितो मोक्ष इति अमकान्धभातीत्यत्र भुतिः तस्य वाक्कंतिनामानि दामानि तस्मै देवायां तं त्यागामभिदासनिः सर्वसिद्धिभित्ति अर्थः तं
निरञ्जुः वागेव तं निरिवर्ततेः तत्सु सुकामिनामानि दामानीव ततः अस्मै श्वरस्य वायां तं त्यागामभिदास रजनीं ये सर्वमशेषं सितं वदं
अमुकं स्वमेवं कुर्वीत्याद्यायां वधमिति अर्थः अमकं बंधनपरेयं भक्तानाममलतः संसारतरणमिदं भुतिः नृसिंहतापिन्यां
यद्गुह्यं तु मवेक्षते सर्वं श्वर्यं ददाति यत्र कुनापि श्रियते देहांते देवो परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनामृतिभूत्वा सोमः तंगच्छतीति अ
र्थश्च यउपासक इह लोके स्थातुं मेषक्षते इच्छति तस्मै सर्वं श्वर्यं ददाति देवः श्री नृसिंह -- यत्र कुनापि कीटकम्लं उद्देशादावपि
श्रियते तस्य देहांते तु तारक परमं ब्रह्म व्याचष्टे तारः प्रणवः तत्र संह तारकं समांगप्रणवेन व्याख्यातं परं ब्रह्म कथम
तीत्यर्थः येन परं ब्रह्म कथनेन अमृतीभूत्वा गच्छति अमृतत्वं कैवल्यं प्राप्नोति श्रुत्यंतरं नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यते
मेवमात्मा बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति अर्थः अयमात्मा प्रवचनादिभिर्न लभ्यते किंतु यमात्मानं
मेव वृणुते तेन लभ्यते तेन वरणेनैव स आत्मा लभ्यो नान्यसाधनान्तरेण यद्वा यमेव भक्त भक्त्या परिपुष्ट एष आ
त्मा वृणुते आत्मसात्कर्तुमिच्छति तेनैव एष लभ्यते नान्येति भक्तमोक्षपरेयं स्वामीमांश्लोकः तपंतु तापैः प्रतपंतु पर्ष
तात्तरंतु तीर्थानि पठंतु वागमातृ यजंतु मागेर्विविदंतु योगे हरिं विना नैव मर्ति तरेति २७ २४ ननु यद्यपि
रिवलसत्त्वानि केतनत्वेन भगवतः सत्यतमुच्यते तर्हि तत्कारणसंबंधात् केतनभोक्तृत्वेन सत्येयातानवस्तुतः तथापि तिनैव

तर्हि जीवानामपि तत्त्वत्वमिति केन विशेषेण पुनः सत्यमेव कत्वमिति माणाशंकां परिहरेयुः स्तुवंतीत्याह त्वमकरणाभित्ति करणा
नींद्रियाणित्वमकरणः करणसंबंधरहितोऽप्यरिवलकारकशक्तिधरासि अरिवलानां प्राणिनां यानिकारकानि इंद्रियाणि तेषां
रगके धारयति प्रवर्तयतीति तथा कुतः स्वराट्स्वेनैव रज्यते नहि स्वतः सिद्धज्ञानशक्तेरिंद्रियाण्येष्टा इत्यर्थः अतो हेतोरनिमित्त
पाइं आदिदेवविश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि अजपाविद्यया युक्ताः संतस्तव बलिसुदृहं निरूजां कुर्वन्ति मनुष्यरत्ने हव्यक व्यादिलक्षणं बलि
स्वयं समदंति भक्षयन्ति च अन्नदृष्टांतः वर्षभुज इति यथा वर्षभुज खंडलमंडलपतयः अरिवल इति पतेः महामंडले श्वरस्य स्वप्न
जादंतं बलिकर सुदृहं निस्वयमदंति च तद्वत् कथं बलिवहंति तत्राह विदधासीति यत्र कर्मणि योरधिकृतानि युक्ताः तत्र ते स्थिता
त्वमकरणः स्वराट्स्वेन कारकशक्तिधरस्तव बलिसुदृहंति समदंत्यजया निमिषाः वर्षभुजोरिवल इति पतेरिव विश्वसृ
जो विदधाति यत्र यस्वधिकृता भवतश्चेति ताः २५
भवतश्चेति तास्य तोभीताः संतस्तकर्मविदधाति कुर्वन्ति त्वदाज्ञापालनमेव बलिवहनमिति अर्थः त्वमकरण इत्यत्र भुतिः अपोरेयोणिजव
नो ग्रहीतापम्यत्यचक्षुः सन्ध्यात्वे कर्णः सवे निवेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाकुरग्रं पुरुषं पुराणमिति सुगमं अरिवलकारकशक्तिधर इत्य
त्र भुतिः प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः रुतश्च श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो यो मनो विदुस्तं निचिक्नु ब्रह्म पुराणमप्यमिति पुरुषस्यातर्कशक्तित्वकथ
नपरेयं भवतश्चेति तास्य तोभीताः पवते भीमा उदेति सूर्यः भीमा स्मादहिनश्चंद्रश्च मृत्युर्धावति चं चम इति अर्थः अस्मादी
यस्य दृष्टा भीत्या वायुः पवते वातीत्यर्थः तथा सूर्य उदेति अग्निर्जलमिति इंद्रो ह्यस्मादिना पालयति मृत्युः स्वकालवशां प्राप्ता निव प्राणिनो न यत् सर्व
मेधावति अद्यपि चं चामा मत्र ग्रहणं तथापि तदादिन्या येन ब्रह्मादीनामपि ग्रहणं तेन सर्वं श्वरत्वकथनपरेयं स्वामीमांश्लोकः अद्रिमापि
यो देवः सर्वकारकशक्ति धृक् सर्वसैः सर्वकाला च सर्वसैन्यतमाभितं तं न मामि सः कः अद्रिमापि यः सर्वकारकशक्ति धृक् सर्वपांकारकाभा भित्ति

२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

वे.सु.

२२

तदेवंकारणप्रतर्कमीश्वरं करणपरतंत्रानराभनंतीत्युक्तं न केवलमिव देवकरणं त्यतउत्पन्नत्वेन पितृत्वरतंत्रत्वादिति वदंतीत्याह स्तिरवरजातय
इति हेविहरविमुक्तं यदि यदा अजनामायया सहउदीक्षया क दक्षणे तव विहरः विहरि भवति तदस्तिरवरजात योजीवास्तुः भवेयुः स्तिर
जातयश्चरजातयः जातिसंस्काराणां लिंगता देहायेषां ते कथं भूता उत्थानिमित्तयुजः इत्येवमुत्थानि आधिभूतां निमित्तानि कर्मणि न
युक्तानि लिंगसर्वाणि वा ते भुजंते इति उत्थानिमित्तयुजः तवः कथं भूतस्य ततः परस्य अजातः परस्य देवतमानस्य अत्र इक्ष्वाविहारः
ननु किं निमित्तोत्थानेन मरिचयेव भवतु न त्वपि नैषम्याभावादिषमण्ये रयोगादिताः न हीति हि मस्यात्परमस्य उत्तमस्य परमकारु
णिकस्य विद्यत इव आकाशसहस्य समस्तैवार्थः तव कश्चिदपरआत्मीयः परअजातमीयश्च न भवेत्तनसंभवतीत्यर्थः असद्वा इदं

स्तिरवरजातयः सुरजयोत्थनिमित्तयुजो विहरउदीक्षया यदि परस्य विमुक्तजतः नहि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च

भवेद्विद्यत इवापदस्य तव भूतनुत्तोरधतः २९

मय एवाग्र आसीत् ततो वै स दजायत इत्यादिभूत्या भूतपूर्वकत्वमिव प्रतीयते तदर्थं पुनर्विनिर्दिष्टं पुनः कथं भूतस्य भूतनुत्तोरधतः
भूतस्य साभ्यं भजति अपदस्य न पद्यते इत्यमरः तस्य वा सनस्योदगोचरस्य एव भूतस्य तव वैषम्याभावात् इत्येव उत्थानिमित्तयुजो जीवा
भवति इति स्तिरवरजातयोः स्थित्यस्य भुतिः यथा भजेः क्षुद्राः विस्फुलिंगा युचरंति एवमेवास्मादात्मनः सर्वप्राणाः सर्वलोकाः सर्वदेवाः स
र्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनो युचरंतीति अर्थः पूर्वमात्मानि रिक्तं वस्त्वं तं नास्ति इत्युक्तं तदुपपन्नत्वात् तत्र दृष्टान्तः यथा एक रूपोदकस्या
दग्नेः सकाशात् क्षुद्राः अल्पप्रमाणा विस्फुलिंगा अग्नीकणा विविधा उचरंति उपाधिसंघर्षजनितविशेष प्रबुध्यमावा आत्मान इत्यर्थः तत्र
प्राणा इन्द्रियाणि लोकानां बाधिता तरो म्यादयः भूतानि ब्रह्मादि स्थाधरासानि एत आत्मान इति इयमपि केवलात्मसृष्टिपरा स्वामीनां

तदीक्षणवराशोभमाया बोधितकर्मभिः जातान्संसरयिन्नानां नृहरेषाहिनः पितः भो नृहरे पितः नोऽस्मान्याहि कथं भूतान् तव इति
णवरो न सिसृक्षा उपेक्षेणयः शोभस्ते न मायया बोधितैः कर्मभिर्जातान् २९ १६ एवता वत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्यो
पाधवस्तादृशा एव जीवा जाताः संसरंतौ भजंति इत्युक्तं तत्र यद्येका विद्या तदा जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तो सर्वमुक्तिप्रसंगः अथ नानावि
द्यास्तर्हितस्यैवांशान्तरण संस्तानपगमाद निमोक्षयादितर्कबलेन वस्तुत एव नानात्मनः तत्र च तेषां मणुत्वे देह व्याप्ति चैतन्यं न स्यात्
देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेन अनित्यत्वं स्यात् अतो नाना सर्वगतानि त्याग्येति केचन मन्यंते तत्र तत्तावदेषः प्र
संगेन अविद्याभेदेन तत्तुक्तिभेदेन बाधमुक्तव्यवस्था संभवान् ईश्वरस्य तु न केनाप्यंशेन संसारशक्तिं सूक्तमेव असिद्धत्वात् केचन सर्व
भुतिमुक्तिं चे मपेक्षमंतर्यात्रिबालाणामपि न सहज इत्याह अयमिति ता इति अस्यार्थः संक्षेपेण शीघ्रं ते अत्र ता काका दूषयंति यद्ये
अविद्या जीवो विद्यास्त्याभिर्विद्वद्भ्ये तर्हि व्येक धतया बद्धोक्ति तर्हि जीवस्याप्येकत्वादेकस्य तु मुक्तो सर्वजीवमुक्तिप्रसंगः अथ एविधो
जीवो नाना विद्यास्त्याभिर्विद्वद्भ्ये तर्हि तस्यैव ईश्वरस्यैव अंशान्तरण जीवरूपांशेन कृत्वा संसारानपगमात् संसारनित्यभावादि नैव स्यात्
त एकया अविद्याया मुक्तो जीवः पुनरन्यया बद्धः पुनरन्यया मुक्तः पुनरन्यया बद्ध इत्यभिर्भोक्षः एवं सति चतुर्थपुरुषार्थाभावः स्यादि
त्यादितर्कबलेन नाना आत्मनः स्थाप्यंते सर्वगतत्वमाह तेषा मात्मना मणुत्वे देहस्य स्वरूपत्वे सर्वव्याप्ति चैतन्यं न स्यात् जीवपरिमा
णमुक्तं भूत्या बालाग्रमात्रोद्यपरोहिदस्य इति भुत्यंतरं बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवसंविज्ञेय सुखदुःख
कलैकभुगिति सूक्ष्माणामप्यहं जीवः इत्येकादशो भगवदुक्तेः एवं भूतसूक्ष्मस्य स्वरूपदेहेक प्रदर्शयिषीति कादिस्पर्शजं चैतन्यं कथं
स्यात् तस्मात्सर्वगतागता इति नित्यत्वं साधयति देह इति देहपरिमाणत्वेन देहस्य मध्यमं तदसं दशां गुणपरिमाणं अस्ति छत्रं दशां

गुलमिति श्रुतेः तदयमपरिमाणानामात्मनां सावयवत्वादनित्यत्वं स्यात्तस्मात् तस्मात्परमाणाभावात्तस्मादिति अतएव आत्मा
 नानातासर्वगतोजीवरूपेणेव नित्याश्वेतिकेचनतार्किकान्तर्ये एतन्मतनिराकुर्वन्निर्दोषं करोति तन्न नानावदित्यादिना तन्न
 बंधमोक्षप्रसंगेऽक्तदोषप्रसंगेनास्ति कुतः अविद्याभेदेन अविद्याया बंधः विद्याया मोक्षः अविद्यायामृत्युंती - त्वी विद्यायामृतम
 श्रुते इति श्रुतेः एकादशोच विद्याविद्येयमतनुर्विध्युद्भवशरीरिणां बंधमोक्षकरी अविद्याया यामेव निर्मितेति तच्छक्तिभेदेनैव
 ति अविद्यायाः क्रियाशक्त्या बंधः विद्यायाः ज्ञानशक्त्या मोक्षः श्रुतिश्च कामभोगोयंपुरुषसयत्कामोभवति तद्वक्तुर्भवति
 यः कर्तुर्भवति तत्कर्म करोति यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते इति तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनाय इति इतीश्व
 श्वरांशस्य जीवस्य बंधमोक्षव्यवस्था मुक्ता अंशिनस्तु बंधरांकां निराकरोति ईश्वरस्येति समष्ट्युपाधेरखंडतत्त्वस्यैश्वरत्वात्
 तस्य विद्याशक्तिप्रधानत्वात् केनानाप्यंशेन न संसाररांकेत्यर्थः एक एव हि भूतात्मा भूते भूतेष्ववस्थितिः इत्यादिसर्वश्रुतिषु
 आत्मैक्यं प्रसिद्धमस्तेव कुतो नानात्वं किंच जीवस्य कुतः स्वातंत्र्यं अंतर्यामिसंभवात् अतस्मिंतार्किकानां पक्षं नानाजीवाः स्वतं
 त्राः नित्याः सर्वगता इति मतं अंतर्यामिसंभवात्पण्यो वेदो न सहते इत्याह अपरिमिता इति हे भवतनुभूतो जीवाः यदि
 अपरिमिता अर्नताः भूवाते नैव रूपेण नित्याः सर्गताश्च स्युः तर्हि तेषां समत्वात् शास्यतान्यदत इति कृत्वा त्वयानियमो
 नियमनं न स्यात् इतरथा घटते कथं अजनिचयन्मयं तदविमुच्यनियंत भवेदिति यन्मयं उपाधितो यद्विकारप्रायं जीवा
 रव्यभजनी जातं तदविमु-अकारणतया अपरित्यज्यतस्यास्वविकारस्य नियंतं निया मकं भवेत् तथायत् अग्निमयं विस्फु
 लिंगजातं तदमित्वंकर्त विस्फुलिंगं स्वकार्यं अपरित्यज्यत्स्वरूपांशेन शक्यं शेन च सर्वोशं व्याप्ये वनियंत प्रवर्तकं भवत्ये

व कार्यभावे कारणह्यप्रवृत्तभावाच्च हत किंतु समं अनुस्यूतं तद्वर्तयति समं कचिदप्यंशेन तुल्यं वस्त्वंतरं शास्त्रात्तद्वत् अतु जानतां
 जानीम इति वदतां यत् अंतर्याम्यारव्या तद्रूपं परमश्रवणात् तस्मात् यत्तच्छब्दोत्पत्तं अतर्क्यं कारणं वस्तु अमत्तं अविज्ञातप्रायं
 अविषयत्वात् मतदुष्टतया मतस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् तस्माद्यत्तच्छब्दोत्पत्तं अतर्क्यं किमपि सर्वानुस्यूतत्वेन नियंत भवेदि
 त्यर्थः तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञानं विजानतां विज्ञानमविजानतां अवचनेनैवाच स हन्
 षीव भूवेत्यादि अर्थः यस्य ब्रह्मविदः अमतमिव ज्ञातं ब्रह्मी भूतिमदं तस्य भिन्नं ब्रह्मसामं ब्रह्ममिति यस्यापुनर्मतं मया ब्रह्मता
 नमिति स न वेदेव अतएव विज्ञातं जानीम इति वदतां अविज्ञातं मज्ञातमेव अविजानतां न जानाम इति वदतां अविज्ञातमिति निर्दिष्टं

अपरिमिता ध्रुवास्तदनुभूतो यदि सर्वं गतिं स्तहि न शास्यतेति नियमो ध्रुवनेतरथा अजनिचयन्मयं तदविमु

चनियंत भवेत्सममनु जानतां यदहमतं मतु दुष्टतया ३०

नमवचनेन इति वेदांतरास्त्रमधीत्युरुकुलादागतं पुत्रं पिता दृष्टवान् प्रत्यक् ब्रह्मत्वं ज्ञातवान् वेति अविशेषे प्रत्यग्ब्रह्मणि श
 द्प्रवृत्तिहेतुजातिगुणादेरभावात् ब्रह्मवित्प्रद्योतकमुखकात्यादिना तदभिनयंकृत्वा अवचनेनैव प्रोवाच प्रत्यग्ब्रह्ममयानु
 भूतमिति सूचितवान् सपिता तूष्णीं बभूव ब्रह्मात्मतत्त्वमयं ज्ञातवान् इति निश्चयं जगामेत्यर्थः मतदुष्टत्वं श्रुतिः यदि म
 न्यसे सुवेदोति दहरमेवापि नूनं न वेत्थ ब्रह्मणोरूपं यदस्य देवेषूति अर्थः यदि कदाचिदस्य ब्रह्मणा यद्रूपं अहं सुवेदोति
 मन्यसे तर्हि तदहरं दहं स्वल्पमेवापि त्वं न वेत्थ न जानीषे न केवलमेतावत् अपितु अध्यात्मोपाधिपरिहितस्यास्मद्ब्र
 ह्मणो वेदेषु यत्स्वरूपं गीतं तदपित्वं भ्रमभवेत्तवेत्येति मयन्वाहं यत्तु निरुपाधिष्ठ भूमारव्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः

मतरवडनपरेचं अंतर्गमिन्नालुणंयः पृथिव्यातिष्ठित्वादिक् प्रागेवतिरिवतं अथस्वामीनां अंतर्गतासर्वलोकस्यगीतः
 भुक्त्यायुक्त्याचैवमेवावसेयः यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नसिंहः श्रीमंतंतंचेतसेवावलंबं आश्रयामि तं कं यः सर्वलोकस्य अंतर्गता
 अंतर्गमिन्भुक्त्यागीतः यत्तयाचैवमेवावशेयोनिश्चितस्तं ३० ननु यदिच परमात्मनोजीवाजायंते इति नियंतृनियम्य
 भावउच्यते तथासतिजीवानामसत्यत्वप्रसंगेन प्रतिदिनं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगस्यात् किंच तदामोक्षोनामजीवस्यस्व
 रूपहातिरेवस्यात् नचेतद्युक्तं स्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानप्यर्थविद्विचित्रमात्रस्यमोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्यउपा
 धिजन्मनैवजन्मजीवानामुच्यतेनस्वतः अघटमानादित्याह नघटतइति अजयोजन्मरहितयोः प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवो
 नघटतउद्भवप्रकृतिपुरुषयोरजयोरुद्भवयुजाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत् त्वयितइमेततोविधि

धनामगुणैः परमेसरितइवार्णवमधुनिलित्युरशेषरसाः ३१

जन्मनविद्यते उभययुजातुपरस्परसाध्यासेनाऽसुभृतः प्राणाद्युपाधयोजीवाभवंतिजायंते जलबुद्बुदवत् तथाजल
 वायुभ्यामीलितयांबुद्बुदः जायंते तद्वत्तुभयंचतद्युज्यतेइतिउभययुक् संबंधं परस्परसाध्यास्यमिति यावत् प्रकृतिनिर्मि
 तंपुरुषउपादानंपुरुषोनिमित्तकारणमिति वदंति सर्वधातावत्प्रकृतिपुरुषैक्यात् भवंतीति सिद्धं उत्पत्तिश्रवणादजी
 वानामोपाधिकं जन्मनस्वतइत्युक्तं उपाधिलयेन परमात्मनि पुनर्लयश्रवणादपिन वक्तव्यं जन्मेत्याह त्वयितइति यतो
 नवास्तवं जन्मततः तस्मान्नेइमेजीवाविधिधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सहस्रशिका रणात्मनिलित्युः लीला
 बभूवुः तत्रसुषुप्तिप्रलययोर्लयेदृष्टांतः अक्षौत्सरिनामधुनि यथा लित्युस्तथा यथामधुनिसकलकुसुमरसाः विशेषतोः

अनुपलक्षणाअधिसामान्येनमधुत्वेनोपलक्ष्यंते एवंस्वापादोविशेषमात्रस्यलयात्कारणस्यविद्यमानत्वात् सामान्यतोवर्त
 ते सुक्तोक्तुकारणस्याधिलयेदृष्टांतः सरितइति यथासरितो नद्यः अर्णवे लित्युः यथा त्वयि परमेनिरुपाधोलित्युरिति वि
 वेकः अत्रशंकते किंप्रकृतेर्जीविरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्यवा उभयोर्वाइति पक्षत्रयं आद्यपक्षे प्रकृतेर्जडत्वात् जीवा
 नां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्यविकारित्वप्रसंगत्वा तृतीये उभयोरजत्वाज्जन्माभावः तस्मादुभयोर्योगेन परस्परसाध्यास्येन जीवा
 नामुद्भवः इति प्रकृतिपुरुषयोरजत्वप्रतिपादने श्रुतिः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बद्धीं प्रजां जनयंती सरूपां अजो ह्येको ज
 यमाणा तु शेते जत्येतां भुक्तभोगामजीन्यः इति सुगमं न जायते इत्यजामूलप्रकृतिवत् अजः पुरुषः एकः अजः क्षेत्रज्ञो जीवः
 अजो नु यमाणाः सेवमानः अजः अनुशेते निरंतरं मुह्यति अन्योज परमात्मा एतां मजां जहाति कथं भूते भुक्तभोगं पुरुषरूपेण
 भुक्तो भोगो यस्य स स्तं सृष्टेः पूर्वप्रकृतौ पुरुषस्तु वीर्यनिहितवान् तद्दीर्यं प्रकृतेर्गर्भात् महत्तज्जातमित्यत आह भुक्तभो
 गमिति बंधमोक्षनिर्दर्शनपरेयं अत्र प्रकृतिनिर्मितकारणपुरुषउपादानकारणं अत्र श्रुतिः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका
 शं संभूतं आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्निरपः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ऊषधयः ऊषधीभ्यो न अन्नात्पुरुषः इति स
 ष्टिपरेयं आत्मनइति सत्यं त्वानमनंतं ब्रह्मेत्युक्तं यत्तस्मादात्मनराहवा-मात् सुगममन्यत् सृष्टिपरश्रुत्यंतरं लोकामयत
 वक्तव्यं प्रजययति यथाग्नेः शुद्धविस्फुल्लिगाव्यचरंति एवमेवास्मादात्मनः सर्वप्राणाः सर्वलोकाः सर्वदेवाः सर्वाणिभूतानि
 सर्वैवात्मनोव्यचरंति इत्येवमेवास्मादात्मनः इत्यादिश्रुतिषु चेतनाचेतनप्रपंचस्य परमात्मोपादानत्वश्रवणात् नचविकारित्वं
 परं

वे.सु.

२५

परिणामानंगिकारात् केचित्सुतः परिणाममंगीकृत्यात्मनोविकारभियाविषरीतंप्रकृतिः उपादानंपुरुषोनिमित्तमिति मन्यन्तेन
 सर्वथातावत्प्रकृतिपुरुषेकाद्वतीमिप्रसिद्धं मधुनिलिपुर्लसन्नश्रुतिः मथासौम्यमधुमधु कृतानिस्तिष्ठतिनानात्ययानां
 दृष्टाणां रसात् समव्यवहारमेकतांसंगमयंति तेयथातत्रविवेकं नलभन्ते अमुष्यहं रसस्य रसोऽस्यमुष्याहं रसस्य रसोऽस्मीति
 एवमेव रसलु सौम्ये माः सर्वाः प्रजाः सतिसंपद्यन्विदुः सतिसंपद्यामहे इति अर्थश्च यत्तच्छसि अहन्यहनि संपद्यसे न विदुः सत्संप
 द्याः स्मृति भृशुतत्रदृष्टांतं हेसौम्य श्वेतकेतो यथा लोके मधु कृतो मधुमक्षिकामधुनितिष्ठति यत्कृष्यादियतितत्प्रकार
 माह नानात्ययः नानात्यान्यासीति नानात्ययः ततश्च नानात्यानां नानास्मृतेषां नाना नानात्यानां नाना जाति प्राप्तानां
 दृष्टाणां रसात् समव्यवहारं समवह्यसमवह्य एकतांसंगमयंति मधुत्वमापादयन्ति तथा ते रसाः तत्र मधुनि विवेकं नल
 भन्ते अमुष्यहं रसस्य रसोऽस्मीति एवमेव रसाः सर्वाः प्रजाः सति श्रीनारायणे संपद्यन्विदुः सुषुप्तिकाले मरणप्रलयाश्च
 अतएव तस्मिन् सतिसंपद्यामहे इति सोपाधिलयपरेयं सचित्तद्वार्णवे इत्यनश्रुतिः यथानद्यः स्मंदमानाः समुद्रस्तं गच्छं
 ति नामरूपे विहाय तथा विद्वानामरूपा हि मुक्तः परात्परं पुरुषमुपेति दिव्यमिति अर्थः यथा स्मंदमानाः गच्छंत्येनद्यः
 नामरूपे विहाय त्यक्त्वा समुद्रस्तं गच्छंति अदर्शनं यांति एवं विद्वान् ज्ञानी नामरूपं त्यक्त्वा परात्परं सूक्ष्मात्प्रकृतिपुरु
 षादपि परं दिव्यं मथोक्तलक्षणं पुरुषमुपेति निरुपाधिलयपरेयं भुत्यंतरंचटिपणकोरं गृहीतं यथोदके शुद्धं मुदकं
 मासितं तादृगेव भवति एवं मुने विजानतः आत्मा भवति गोतम इति अर्थः यथानद्यादिजले घटादिस्थं भुद्धं निर्मलं जलं

५५

आसिक्तं न्यस्तं तादृगेव भवति हे गोतम एवं विजानतो मुने आत्मा देहांते भुद्धो लिंगनिर्मुक्तः स नृब्रह्मणि निपुक्तः ब्रह्मेव भवति अभस्य
 मीनां यस्मिन्नुद्यदिलयमपि यद्वाति विश्वं लयादौ जीवोपेतं गुरु करणया केवलात्मा बबोधे अत्यंतं तं ब्रजति सहस्रासिं भुवति
 धुमध्वे मध्ये चित्तं त्रिभुवनगुरुं भावयेत्तं नृसिंहं तं नृसिंहं मध्ये चित्तं चित्तस्य मध्ये भावयेत् चित्तं याधि पारमध्वे नृस्यो वेति समा
 सः तं कं यस्मिन् जीवोपेतं विश्वं उद्यद्भवत् यस्मिन्विलयमपि यद्भवत् यस्मिन् भासते प्रकाशते तं लयादौ सुषुप्तिप्रलयादिषु एव भा
 ति गुरु करणया गुरु रूपया तु केवलात्मा बबोधे सति यास्मिन् अत्यंतं तां तं अपुनरावृत्तिं ब्रजति तं तद्वद्वं तं सिंधुवत् नदीवत्
 सिंधुमध्वे समुद्रमध्वे यथा सिंधुगंगा समुद्रमध्वे अत्यंतं तं ब्रजति तद्वत् सर्वा नद्यो गंगायां पतन्ति सेव समुद्रे प्रविशति इत्येकवचनं

नृषु तव मायया भ्रममधि वगत्पमशं त्वयि सुधियो भवेदधिति भावमनु प्रभवं कथमनुवर्तते तां भवभयं त
 वयद्भुक्तिः सज्जति मुकुटिणे मिरभवच्छरणेषु भयं ३२

३१ एवं तावत्परमेव राज्ञी वा जायते तद्वद्वं न च कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयन्ते इति संसारचक्रे भ्रमणमुक्तं तदानीं तन्निव
 र्तये भगवदनुवृत्तिं विदधीत्याह नृषु तवति अतिषु नृषु जीवेषु तव मायया भ्रमभ्रमणं अवगत्प ज्ञात्वा सुधियः तव भावमनुवृ
 त्तिं विदधति कुर्वन्ति त्वयि कथं भूते अभवे भवति वर्तके भ्रमं कथं भूतं अनुप्रभवं अनुअनु प्रभवो जन्ममस्मिन् तं तन्नः कि
 मत आह कथमिति अनुवर्तते तामेव शरणं गतां प्रभवमयं संसारमयं कथं भवेत् कथं चिदपि कुतः यद्यस्मात्तव भुक्तिः भ्र
 मं गुरुः स्त्रितेनिकालः अभवच्छरणेषु भयं जन्ममरणपरिलक्षणं सज्जति करोति

वे. सु

२६

ननु तत्र उरणागतेषु भयं जन्ममरणदिलक्षणं स्वस्थितिर्वेदेषु अमवच्छरणाः प्रियोभिरिति सिक्तेन मय इवावच्छेदाः शी
 तोष्णावर्षकालाः यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः अत एव भूतं संसारमाकल्प्यतीति तेन ये सुधियस्त्वधिभावदधतीति
 अत्र भुक्तिः परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रादिशोदिशश्च उपस्थापय प्रथमजां मते स्यात्मानात्मानमभिसंवि
 शेति अर्थः समुद्रिः भूतानि प्राणिनः परीत्य संसारचक्रं न मंतीति तात्वा लोकान् नृगार्दीन् क्षयिष्णुत्वेन परीत्य तात्वा
 सर्वादिशो विदिशश्च दुःखमयत्वेन परीत्य कृतस्य श्रीविष्णोः प्रथमजां वाचं त्रयीलक्षणां उपस्थापय त्रय्युक्तनेकम्यं मासे
 व्यआत्मना सर्वलोभिरक्तेन मनसा आत्मानं परमात्मानं भगवंतं शरणं अभिसंविदेशगतवान् व्याख्यातरे पूर्वैः कृतं सर्वेषु भूते
 सु अहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयि संतीति तात्वा कृतस्य प्रथमजां वाचं उपस्थापय यावत् सो नो त्यक्षिं यावत् ततः आत्मना शु
 देन त्वं पदार्थेन आत्मानं तत्पदार्थं परमात्मानं तत्पदार्थं परमात्मानं अभिसंविदे क्व गतवानिति स्वामीनां संसारचक्रक
 चैविदीर्घं मुदीर्घं नानाभवतापतसं कथंचिदापन्नमिह प्रपन्नं त्वमुद्धर श्रीनृहरि न लोकं भो नृहरि न लोकं त्वं समुद्धर कथं भू
 तं संसारचक्रकं चैविदीर्घं अत एव उदीर्घं नानाभवतापतसं उदीर्घं रुद्धं तेर्नाना ध्यात्मादिभवतापे सत्तं अत आपन्नमा
 रुद्धं इह संसारे कथंचिल्ले नापि भाग्यो दयेन त्वां प्रपन्नं शरणागतं उद्धर ३२ १९ स च भगवति भावो मनो नियमे सति
 भवति सोऽपि गुरुप्रसादादिभिर्गुरुपसदनं विदधतीत्याह विजितेति भो अंज ये गुरोश्चरणं समवहाय त्यक्त्वा विजितं कृषि
 कवायुभिः साधकतमैः अति कोलं चंचलं अदांतमनस्तुरंगं यंतुं नियमयंतुं यतं नियतं कुर्वन्ति ते उपापरिवदः संतः इह सं

न

सारसमुद्रसंतिनिष्ठं निदुःखमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः कथं भूताः व्यसनशताकुलबुद्धव्यसनाकुलाः अकृतकर्णधरावणिजो यथा जलधो
 संतित हत विजितानि तद्विकानि रंश्यामि विजितो वायुश्च प्राणे सौः उपायेषु रंश्यामि किं श्यंति इषु पाययिष्वदः अदांतं अदमितं म
 न एव तुरंगस्तं दुर्दमनत्वसा यावत् गुरुणो पदशिर्षं भगवद्भुजं सुरवातु भू नो नु स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भवः वैराग्यपूर्व
 कं गुरुपसदनं विदधति श्रुतिः परीत्य लोकान् कर्मचित्ताद्वा ह्यणो निर्वेदमायात् नास्मकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे
 त् समित्याणिः ओ त्रियं ब्रह्मनिष्ठं आचार्यवान् गुरुणो वेद नैवातर्केण मतिरापनो या प्रोक्तं न्ये नै सुज्ञानात्मा प्रेष्टे नि अर्थः

विजितं तदपि कवायुभिर्दांतमनस्तुरंगं यइह यंतं नियंतुं मति कोलमुपाययिष्वदः व्यसनशतान्विताः स

मकहाय गुरोश्चरणं वणिज इवा जयंत्यसु कृतकर्णधरा जलधो ३३

ब्राह्मणः ब्राह्मणजातिविशिष्टः कर्मचित्तान् संसारगतिभूतान् लोकान् परीत्य प्रत्यक्षा तु मानागमेः सर्वतो याथात्म्येनावधर्मनिर्वेद
 वैराग्यमायात्कुर्यात् ब्राह्मणं ग्रेहं ब्रह्मविद्या अधिकारिषु प्राधान्यात् वैराग्यप्रकारं दर्शयति इह संसारे कश्चिदपि पदार्थः प्रकृ
 तो नास्ति अतः किं कृतं न कर्मणा आयासवत्कृतं इत्येवं निर्विघ्ना विद्वज्जनप्राप्यं नित्यपदं यतद्ब्रह्मैतत्स ब्राह्मणः समित्याणिः गृही ना
 तकाश्च भारो हास्तो गुरुमेवाभिगच्छेत् कथं भूतं गुरुं श्रोत्रियं अध्ययनश्रुतार्थं संपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वाणि कर्माणि के गते
 ब्रह्मणि निष्ठा यस्य तं ननु विद्वान् स्वयमेव जानाति नेत्याह आचार्यवान् गुरुणो वेद नान्य इति यदा तु आत्मनि उत्पन्ना आगम
 प्रतिपाद्यात्ममतिः एवातर्केण स्वबुद्ध्या आभ्यूह्य न मात्रेण नापनेयानहंतव्या किंतु सेयं मतिः अन्ये नैवागमाभिज्ञेताच्चा

वे. सु.

र्देवाप्रोसती सुताय भवति हे प्रेष्ट प्रियतमेति नचिकेतं संप्रतीयमस्य संबोधनं तस्माद्गुरु रूपे देवा प्रभावेन भक्तिमाहात्म्यावगते यी
 सुखांनुभूतिस्तस्यां सत्यां स्वत एव मनोनिश्चलं भवति गुरुपसद्वनपरेयं श्रुतिः स्वामीनां यदा परानंदगुरोर्भवत्येव परं मनोमेभ्य
 बहुमेत तदा निरस्तारिवलसाधनश्रमः श्रयेयसोरव्यं भवतः कृपातः मोभगवन् परानंदगुरोर्मममनः भवत्येव यदा परं स्थानं ल
 भेतदाभवतः कृपातः निरस्तारिवलसाधनश्रमः सन्सोरव्यं श्रयेयं प्राप्नुमानिरस्तात्यक्ता अखिला नां साधनां श्रमायनसः ३३
 २० भक्तेर्वैराग्यसंगविदधातीत्याह स्वजनेति इह संसारे त्वयिसतिस्वजनसुतादिभिरेते स्तुछे नृणां किंक उपयोगः कथं भूते
 त्वयिसर्वरसे सर्वरसाः सुखानि ते मस्मिन्तस्मिन्मरमानंदे पुनश्च श्रयता आनि श्रयतस्त्वां सर्वमानस्य पुंसः आत्मनि आत्मि
 स्वजनसुजात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयिसति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे इति सदजान
 तामिथुनतोरतये चरतां सुखयतिको विहस्वविहते स्वनिरस्तभगे ३४ २१
 रूपे एवं भूते त्वयि स्थिते स्वजनादिभिः किं इति सत्सत्यभजानतां अतएव मिथुनतोरतये चरतां नृणां कोतु अर्थः सुखयतिनको
 पस्ति धामिथुनी भूय रतये माया सुखाय चरतां प्रवर्तमाना मित्यर्थः कर्मणि षष्ठी इह कथं भूते स्वविहते स्वत एव न श्वे र स्व
 निरस्तभगे स्वत एव गतसारे अतस्त्वद्जनमेवोचितमिति स्वजनेति आत्मा देहधाम ग्रहे असुः प्राणा इति ज्ञेयं स्वविहते स्वनि
 रस्तभगरुनिपाठे कोतु इत्यस्य विशेषणं वैराग्यप्रतिपादनत्वे श्रुतिः परत्प्लोका न्कर्मचिता ब्राह्मणो निर्वदमायात् न्नास्म
 कृतः कृतेन पूर्वलिखितायाः श्रुतिः पूर्वार्धमिदं ज्ञेयं तथा यदा सर्वप्रभु ज्यंते कामायस्य ह श्रिताः अथ मर्त्या मृते भूत्वा पुन

ब्रह्मसमश्रुतेरिति अर्थः अस्य विदुषो ज्ञानात् प्रकृये कामावा सनारूपा त्दृष्टिमतसिद्धिताः ते सर्वे प्रभु ज्यंते अथानंतरं मर्त्यैः अम
 तो भवन्ति तत् अत्रैव दीपनिर्वाणवत्संबंधः नो परमात् ब्रह्मसमश्रुते ब्रह्मेव भवति कामास्तु मप्रस्ये वसितान् मत्यात्मनि तथा
 च श्रुतिः कामसंकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाः श्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीर्द्विष्येत तत्सर्वं मन एवेति त्वयिसर्वरसे परमानंदे इत्यत्र
 पूर्णा श्रुतिर्लिख्यते यथा स यो मनुष्याणां सद्देः समृद्धे भवति अन्येषामधिपतिः सर्वमनुष्यकैः भोगैः सपन्नतमः समनु
 ष्याणां परम आनंदो य ए शतं मनुष्याणां मानंदाः स एक पितृणां जितलोका नामा मानं दो य ए शतं पितॄणां जितलोका नामा न
 दो स एक गंधर्वलोक आनंदो य ए शतं गंधर्वलोक आनंदाः स एक कर्मदेवाना मानं दो ये कर्मणा देवसु मभिसंपद्यंते य ए शतं क
 र्मदेवाना मानदाः स एक आजानदेवाना मानं दो यश्च श्रोत्रियो वृजिनो कामहो य ए शतमा जानदेवाना मानंदाः स एकः प्रजाप
 तिलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियो वृजिनो कामहो य एव परम आनंदो एष ब्रह्मलोकः स आच्छि ति हो वा च याज्ञवल्क्यः सो
 हं भगवता एतस्यैवानंदा स्यान्मानिभूतानि मात्रा मुपजीवंतीति अर्थस्तु सुगमः अभस्वामीनां भजतो हि भवान् साक्षात्प
 रमानंदचि हूतः आत्मैव किमतः कृत्स्नं तु कृदा सुतादिभिः परमानंदचि हू नो भवान् हियस्मात् भजतो जनस्म साक्षात्पमेव
 भवति अथ तु कृदा रादिभिः किं कृत्य भवति ३४ २१ एवं गुरुपदेशेन तत्त्वमर्वागम्य सारासारविवेकेन सर्वतो निर्बिद्य
 तदेव महत्संगेनोपपत्तिभिः सम्पगव्यारयितुं तीर्थसं दनानि मुनयः पर्यटतीत्याह भुवीति ये मुनयः पुरुषः पु
 ष्यतीर्थसं दनानि भुवि उपासते सेवंते ते न पुनः पुरुषसारहरा वसथान् उपासते पुरुषाणां सारं विवेकधैर्यं सा

वे.सु.

२८

तिप्रमुखं हरेन्नीतिनथा ते च ते आवसथाः महास्वान् पुरुषि बहूनि तीर्थानि सदनानि च देशाणि तानि च हा तीर्थानि गुरोमहांतः तेषां
 सदनानि आश्रमाश्च नित्यानागमयो स्तीर्थं नृपि जुष्टं जले उरावित्यमरः तीर्थं नगं गुरुरित्युच्यते कथं भूताः ऋषयः विमदाः निरहंका
 राः यतो भवत्यदां बुजहृदः भवतः पदां बुजं हृदियेपांते अतस्वयमेव आद्यभिदं धिजलाः अद्यभिदं अधिजलं येपांते उच्यते अपिलया
 विधा आवितीर्था निउपासते न च तेष्वां गृहाद् नव कुत्तिस्सुरवापेक्षा स हि दधतीति निदुसुरे आत्मनितलेपि सकृदपि मनो यदध
 नितेपि पुरुषसारहस्यवसथान् उपासते किमुत मुनय इति यदर्थे मननाय मुनयः पर्यटं नितमाह श्रुतिः आत्मा वारेद्रष्टव्यो मंतव्यो व्यः श्रोत
 निदध्या रद्व्यादिना तथा तद्वा एतदक्षरं गार्हृष्टं दृष्टं श्रुतं श्रोतमत्रं मंतं विज्ञात नान्यदस्तीत्यादि अर्थः हे गार्हितदक्षरं ब्रह्म अन्ये
 रदृष्टं स्वयं सर्वेषां दृष्टं तथा अश्रुतं श्रोत अमंतं अमनन विषयं स्वयं मंतं अविज्ञातस्वयं विज्ञातं अतो अन्यत् किंच दपि वस्तु दृष्टं
 मुनिपुरुष पुण्यतीर्था सिदना निपुण्यो विमदास्ततः भवत्यदां बुजहृदः धिभिदं धिजलाः दधतिसकृन्मनस्त्वधियमा
 त्मनिनित्यसुरवे न पुनरुपासते पुरुषसारहस्यवसथान् ३५
 श्रोत्रादिना स्तुतिभिः ततः मननार्थं पर्यटंतीति स्वामीनां मुनिगतदंगसमनिशंत्वामेव संभितं यन्मंतः संतियतो यतो गतमदा स्ता
 नाश्रमाना वसन् नित्यं तन्मुखं कजादिगलितं तत्पुण्यगाथा मृतः श्रोतः संछव - तो नरहेरनस्यामहं देहभत् सुगमं अंगतदंगसं
 गानिभि तनेषां पुरुषसारहस्यवसथानां जायाग्रहादीनां अंगसंगं स्वांगेन मुचनित्यर्थः तन्मुखं कजात् तेषां सतां मुखं कजात् ३५ २२

अत्र आदौ स्वामिचरणलिखितं मीमांसा सूत्रादिकं लिख्यते नन्वाज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतर्दनार्थानां तद्भूतानां क्रियार्थेन समा
 स्ताम इति तत्र तत्र जैमिनिना वेदस्य क्रिया परत्वाभिमाना उपनिषदा मपितदवशुक्तं यथोक्तं तत्र वार्तिककृता एतेन केवलं कर्तृप्रतिपादने
 नोपनिषदां व्याख्यातमिति न एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानंदं अचक्षरं श्रोत्रमित्येवं तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् न ह्यद्वितीयपरमानंदसू
 पस्य गतं युज्यते अतनुमतं चैतत् वार्तिककृतः कथं सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्वारत्वेन गम्यते परांगं चात्यविज्ञानादन्यत्रैव वधा यतामिति
 तेनैवोक्तत्वा एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटंतीत्युक्तं तत्र तावदेतस्य सहत्वे भवेदप्येवं तदेव संभवतीति प्रशोचराभ्यां मननेन तत्वाव
 धारणा प्रकारमाह सत इति अस्म्यव्याख्या संक्षेपेण प्रियते आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतर्दार्थानां तस्यादनित्यत्वमुच्यते इति
 पूर्वपक्षसूत्रं अस्यार्थः चोदनालक्षणाधीर्धर्मः इत्युपक्रमत् तस्य ज्ञानमुपदेशः इति मध्ये परामर्शात् तद्भूतानां क्रियार्थत्वेन समाप्ता
 यः इत्युपसंहाराच्च आम्नायस्य क्रियार्थत्वमवगतं तत्रैव तत्रैव मर्थः आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् यथादिक्रिया परत्वात् अतर्दार्थ
 नाम क्रियार्थानां वेदानामर्थता सोऽरोदी ननु इत्युक्तं प्रजयति रात्मना वपा मुदारिवदत् देवा वै देवजनमध्ववसायदिशो न प्रजानूरेव वा
 मानर्थक्यं धर्माधर्मरूपा र्थप्रतिपादकत्वे रोहित्यं तस्मादेवं जातयिकं वाक्यजातप्रनित्यमुच्यते अग्निहोत्रं पुनरग्निमव अषोरुषेयत्वेन त
 त्रिरासात् एवमादिवाक्यानाम क्रियार्थत्वं चैतुरांगजातैर्नादिरूपसिद्धार्थबोधकत्वेनेति बोद्धव्यं अस्य सिद्धौ तसूत्रमाह तद्भूतानां क्रि
 यार्थेन समाप्ता बोधस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रं अस्यार्थः तत्रैव उपदार्थेषु रोदनववाहवातदिगजानादिभूतानां वर्तमानानां पदानां सो
 रोदीदित्यादीनां क्रियार्थेन परेन यजेत्यादिना समाप्ता यः समुच्चारणं संबध इत्यर्थः कुतः अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात् वाक्यार्थप्रस
 यनित्तत्वात् पदानि ताव - र्थभिदधति तस्माद्यथाशक्ति आवेदो न क्रिया कर्तव्येत्यर्थः कथनात् उपनिषदामपितदेवा क्रिया परत्वं

वे.सु.
२९

मेवयुक्तं यथोक्तं तत्रार्थकता एतेन कृतार्थकर्तृप्रतिपादनोपनिषदोनेराकांक्ष्यमिति अस्मार्थः तस्मिन् प्रतिपादनं तन्मम स्यादित्याये
 शीश्वराभेदेन स्तुतेन निरूपन उपनिषदां नैराकांक्ष्यं सार्थकत्वं उपनिषद्विर्यजमानः स्तुयते न तु निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति भावः तेदे
 वं वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानमुपनिषदां नैराकांक्ष्यं ईश्वस्य कर्मो गत्वमित्यादिकं किमपि न भवतीत्याह ममीति एकमेवाद्वितीयं ब्र
 ह्म विज्ञानमानंदमित्यादिभिः श्रुतिभिः तदुक्तादिपरीतस्यात्मनः प्रतिपादनात् नहि द्वितीयपरमानंदरूपस्यात्मनः कर्मो गत्वयुज्य
 ते अतो न भवतीत्यर्थः कथं तर्हि वार्तिककृता तथा व्याख्यातं संपुष्टान्न तस्यानुमनं न भवति तथाहि सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्य
 ते परांगवात्मा विज्ञानादन्यत्रैव बधार्थतामिति तेनैवोक्तत्वात् अस्मार्थः असंसार्यात्मज्ञानं विना हि सर्वत्र विज्ञानं यत्किंचिद्विधिधत्ता
 सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न नुतर्कहृतं व्यभिचरति क्वचमप्यनतथोभययुक्तं व्यवहृत्यैविकल्प इति
 तौ धपरंपरया भ्रममयति भारति न उरुधृतिभिरुक्थजगत् ३६
 न जातं संस्कारत्वेन वा सनात्वेन गम्यते शायते परांगज्ञानं प्रकृतस्यानुप्रवर्तकः संस्कारजातमात्रस्य स्नानपानादितानं संस्कार
 वशादेव जायते ओपनिषदं परमात्मज्ञानं तु यदुत्पद्यते विना न भवति इति तात्पर्य एतदर्थमन नायमुनयः पर्यटतीत्युक्तं तदेव न
 संभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां अनेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह सत इति इदं विश्वं सतः परमेश्वरान् उत्थितमः सत् यत् यत् उत्पन्नं त
 तदात्मकमेव दृष्टं यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलादिकं तदात्मकं तद्वत् एतदुत्पद्यति ननु भोवादिन इति चेत् तर्हि तर्कहृतं न त्रयादिसतासहा
 पदानत्वं निर्देशो नैव भेदप्रतीतिः विरुद्धा हेतुरिति तर्कहृतः किंतु तदुत्पन्नत्वेन भेदं प्रतिनिषेधायामः यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलं क
 कमेव भवति ब्राह्मणादुत्पन्नो ब्राह्मणस्यात् तद्वद्भ्राभेद एव स्यात् एवं चेत् अनेकोक्तिकत्वेन दूषयति व्यभिचरति क्वचेति पितृपुत्रौ

द्विषु मु-रघटध्वंसादिषु व्यभिचारदर्शनात् पितृनिर्मितादुत्पन्नः पुत्रः पितरि स्थिते पुत्रस्य क्लेशमरणादिष्विभिचारः एवं सन्निमित्ता
 ज्ञातस्य जगता तादायि व्यभिचारः अतो नैकोक्तिकत्वमिति ननु तदुत्पन्नं नाम तदुपादानत्वं न तु तन्निमित्तत्वं यथा भर्त्सि इमुपादाय
 घटो भवति घटस्य घटुपादानं अतो नैकोक्तिकत्वं न भवतीति एतदप्यपि क्वचमप्येति क्वचकुचित् रज्जुसर्पादौ न उपादानत्वं
 मृणा मिथ्या भवति तथा गुणोपादानस्य पणिनो न गुणत्वं किंतु मिथ्यात्वं गुणो न रज्जुः रज्जुमुपादाय फणी भवति नहि फणिनो रज्जु
 तमस्ति मिथ्यात्वं नैव अन्यथा कुंडलादिव दावांधप्रसंगस्यात् अतः पुनरनेकोक्तिकत्वमेव ननु तत्र केवलं गुणमात्रफणिनः उपा
 दानं न भवति किंतु अविद्यायुक्तं तथा भूतस्त्वावस्तुत्वात् युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमिति एवं चेत् तर्हि अत्रापि तत्तुल्यमिति दूषयति नतथो
 भययुगिति उभाभ्यां उपादानकारणाभ्यां सदविद्याभ्यां युनक्ता इति उभययुक्तं उभययुगपि इदं जगत् न तथा न सत् कुतः तयो रभयो
 रुपादानत्वं हि परस्परव्यस्तत्वेनैव वक्तव्यं अध्वस्तस्य च मिथ्यात्वं सर्ववादिप्रसिद्धमेव तस्माद्वापि अविद्यायुक्तस्यैव सत्तुपादान
 पादानत्वं एव भूतस्य तवस्तुतः सत्यत्वं अतः सदुपादानत्वं असिद्धमिति हेतोः न वस्तु सत्त्वं प्रपंचोति ननु मा भूदने न हेतुना प्रपंच
 स्य सत्त्वं तरेण साधयामः तथाहि सद्विदं अथ क्रियाकारित्वान्नयदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति अस्मार्थः इदं जगत्सत्त्वं अ
 र्थक्रियाकारित्वात् यत एवं सत्यं न भवति यथा शुक्तिरजतं अर्थक्रियाकारित्वं न भवति तद्वदिति एतदुत्पद्यति व्यवहृतं तम इति व्यव
 हृतं यैविकल्प इति पितोः धपरंपरया अंधपरंपरया यैविकल्पो भ्रमः स व्यवहाराय अर्थक्रियार्थमितः इष्ट एव कुटकार्णापणा
 दिनापि क्वचित् व्यवहारदर्शनात् अत्र कुटं ता मसुडादिकं कार्णापणं वराटकः कपर्दक इति पर्यायः अयं भावः संस्कारजन्यो
 भ्रमः संस्कारप्रसिद्धे पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तु सत्त्वाभावेन भ्रमव्यतिरेकादर्शनात् अतो नादित्वा पूर्वपूर्वभ्रम इष्टो ज्ञा

वे. लु.
३०

शेतर आरोपो भवतीति अंधपरंपरा न्यायेन व्यवहारः सेत्स्यतीममो ज कहतु रिति ननु अक्षयं हवे चातुर्मास्य याजिनः सुकृतं भवति
अपाम सोमममता अभुमेत्यादिभुतिभिः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वं न घटते नहि नित्यं वस्तु भवति तस्माद्देहप्रतिपा
दितत्वात् हैतं सदैवेत्याशंकाह भमयति भारतीति उक्तं निर्विर्बद्धे भेगेण लक्षणादिवृत्तिभिः उक्तं तद्वान् कर्मभ्रमभरात्
भेदमतीन् भमयति मोहयति अयं भावः कर्मफलस्य नित्यत्वमपि प्रेति किंतु लक्षणाप्राशस्त्यमानं विध्यैकवाक्यत्वात् तद्यथे
ह कर्मजितो कः कक्षियते एवमेतामुत्र पुण्यजितो लोकक्षीयत इति न्यायेन पटुं हितं श्रुत्यंतरविरोधाच्च अतः कर्मजानामिदं
ममात्रमिति अथेतेषां गतागतप्रकारपुण्यफलक्षयप्रकारं दर्शयति श्रुतिः अथये यजनदातेन तपसा लोकान्यजंति ते धूममभिसंभवन्ति धूमा
द्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्क्षिणादीन्त्येति सातेभ्यः पितृलोकं पितृलोकं च इंप्राप्यान्तं भवति तांस्त
नदेवायथा सोमं रात्रौ जानमाप्याप्य स्वापक्षीयस्त्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां मदातत्पर्यवेत्यथे ममाकाशमभिनिष्पद्यते आकाशाद्यु
वायोर्द्विष्टुष्टुः पृथिवीतेन पृथिवीप्राप्यान्तं भवति एवमेवानुपरिवर्तते इति अर्थः धूममभिसंभवन्ति प्रथमं धूमाभिमानिनी देवतां प्रा
प्नुवन्ति एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयं अपक्षीयमाणपक्षेकृष्णपक्षेयान्दक्षिणादित्योनितान्पण्मासान्कर्कादिचापातानित्यर्थः अन्नं देवातामन्नं त
त्र स्मारेवा यथा चंद्रचंद्रादमृतं विवर्तितं तातामक्षयंति तेभ्यः पुण्यफलमन्नं भक्षयन्तीत्यर्थः तेषां तत्फलं यदा पर्यवेति नाशंगच्छति
तदा सोमकातुरममाकाशमभिनिष्पद्यते प्राप्नुवन्ति पृथिवीप्राप्य मनुष्यादीनामन्नं भवन्तीति अन्ताद्विरूपेण परिणतात्पुनर्जायते
इति तेषामर्थः प्रवृत्तिमार्गपरं स्वामीनां उद्भूतं भवतः सतोपिभुवनं सत्तेव सर्पः स्रजः कुबन्कार्यमपीव कूटकनकं वेदोपि नैव परः अ
हैतंतव सत्परतु परमानंदं वदतं मुदा वदे सुंदरमिदिरानुतहरे मां सुचमामानतं सतोपिभवतः सतादुद्भूतं भुवनं न सत् यथा स्रजो नालातः
उद्भूतः स्तुतस्तस्य संबोधनं हरे तस्मात् तव परं मुदा वदे अन्यत्स्य ३६

तदेवं प्रपंचस्य सत्त्वे साधकं नास्तीत्युक्तं इदानीमसंभूलं चानुमानप्रमाणमित्याह नयदिदमिति यद्यस्मात् इदं विश्वं अग्रे सृष्टेः पूर्वमनासीत्
नच निधनात्मयतां तदनु अंतरं भविष्यत् सविष्यति अतः कारणान् अंतरामध्येपिके ऐरसे केवले लपिमृणामिथ्या रूपमेव विभाति इति मतं नि
श्चितं यतएवमतः कारणान् श्रुत्याद्रविण जातिविकल्पपथैः उपमीयते सदृशतया निरूप्यते इविणजातीनां इव्यमात्राणां मूलो ह काष्ठा यसरू
पाणां विना भेदाः घटकुंडलनखनिकं तनादयः तेषां पंथानो मार्गाः प्रकारास्तेरुपमीयते -- विश्वमित्यर्थः यथा तत्र कायी कारणं घटरीनां
मध्ये यमात्र कारणं घटादीनामेव तु सत्यं तथा तत्रापि आकाशादीनां नामात्रता ब्रह्मेव तु सत्यमिति तस्मादस्य सत्त्वे प्रमाणाभावात् असत्त्वे प्र
माणस्य विद्यमानत्वा विनयं मिथ्याभूतं मनोविलासं कृतं सत्यमिति ये वयंति जानंति ते अनुधाः असा इत्यर्थः अत्रैवं प्रयोगः विवादाध्यासि
तं न सत् आद्यंतयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वात् दृश्यत्वाच्च शक्तिरजतादिवत् देहे आत्मवच्चेति नयदिदमग्र आसेत्यत्र श्रुतिः आत्मा वा इदमे
नयदिदमग्र आसनमविष्यदतो निधनादनुमितमंतरात्वपि विभाति मृषैकरसे अत उपमीयते इविणजानि
विकल्पपथैर्वितथमनोविलासमतमित्यवयं त्यनुधाः ३७
कएवाग्र आसीत् नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति इदं जगतअग्रेः सृष्टे पूर्वमासेव आसीत् अखंडं करसोजगदधिष्ठानत्वेन वास्तव स्वरू
पभूतः पदार्थ एव आसीत् ननु तत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीदित्यर्थः तदानीं प्रलयानंतरं सृष्टेः पूर्वमसत्कारणं नासीत् तत्कार्यं नो आ
सीदित्यर्थः द्रविणजातिविकल्पपथैरित्यत्र श्रुतयः यथा सोम्य केन लोहमणि सर्वलोहमणिसर्वलोहमण्यं विज्ञातं स्याद्द्वारे चारंभ
णं विकारो नामधेयं कोटीमिदं सत्यं यथा सोम्य केन मृत्पिंडेन सर्वं मृत्पिंडं विज्ञातं स्याद्द्वारंभणं विकारो नामधेयं कार्यमयसमित्यवसत्यं ३ अर्थश्च हे सोम्य य
था सोम्य नखनिकं तनेन सर्वं काष्ठा यसं विज्ञातं स्याद्द्वारंभणं विकारो नामधेयं कार्यमयसमित्यवसत्यं ३ अर्थश्च हे सोम्य य
था सोम्य घटादिकारणभूतेन मृत्पिंडेन विज्ञातं न सर्वा ममत्तममयं कुंभशरावादिकं विज्ञातं स्यात्कारणान्यत्वात् कायस्य क
थं ताहं लोके इदं कारणमिदं कार्यमिति वदंति व्यवहरंति चेन्न ज्ञाह वा चारंभणं वा वदुस्तु तत्सर्वं नामधेयमेव केवलं ननु विकारो नामवत्

वे.सु.
३१

तरमस्ति परार्थतो मज्जिके वस्य एव सुनरभापियोज्यं तथा लोहमणिनामणिकारभूतेन सुवर्णपिण्डेन लोहमयं स्वर्णमयं नरवनि
कृतं तनेन नरवनि कृतं तनकारणभूतेन काष्णियसपिण्डेन लोहमयं सुवर्णपिण्डेन लोहमयं स्वर्णमयं नरवनि
प्रपंचस्य परमकारणब्रह्मत्वं सत्यमिति स्वामीनां सुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतकनकं परमार्थतः महदहं कृतिस्वप्न
मुखं तथा नरहरेर्न परं परमार्थतः सुहाकरं ननु यदि प्रपंचो नाम नारुयेव तदा सतातेन सह चेत्तस्य संबन्धं गंधोपि नास्ति न
हि किं मया ईजावेन यतो सो नित्यवर्द्धः स न संसरति किं वा बहु पुण्यमीश्वस्य यतो नित्यमुक्तः ३७ किं विषयपंचकर्मका
उमित्यपेक्षायां जीवेश्वरविशेषमाह सयदजयेति सतु जीवः यत् यस्मान् अजया मायया आजं विद्यां अनुशयीत - - - - - ततो
सयदजया तत्त्वज्ञानमनुशयीत गुणां भ्रुजुणभजति सरूपतां तदनुमत्युपपेतभगः त्वमुत जहासितामहिरि
वलचमानभगो महसिमहीयसे ऽष्टगुणिते परिमेयभगः ३८
गुणाभेदे हे हिंयादीन् जुषसे वमानः तदनुतदन्तरं सरूपतां तदुर्मयोगं च जुषन् अयेतभगः पिहितानं दारिगुणः स न
तु संसारं मज्जति प्राप्नोति तद्विषयमेव कांडमिति भावः त्वमुत त्वं तु तामजां मायां जहासि यथा अहिः सर्पः त्वत्वं कंचुकं
जहासि तद्वत् स्वगतामधिमायां गुणबुध्ना नाम भिमन्यसे कुत एतत्तदाह आत्तभगो महसिमहीयसे ऽष्टगुणिते परिमे
यभगः आत्तभगो निसृष्टासौ श्वर्यः अष्टगुणिते भगः अणिमाद्यष्टविभूति अतिमहसि परमे श्वर्यमहीयसे पूज्यसे वि
राजसे कथं भूतस्त्वं अपरिमेयभगः अपरिमेयानि अपरिमितानि भगानि ऐश्वर्याणि यस्य सः अपरिमितैश्वर्य
स्यार्थः न ह्यन्येषामिदं दशकालादिपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमे श्वर्यं अपि तु परिपूर्णं स्वरूपानुबन्धित्वा द्वापरिमित

मिति अतो जीवेश्वरयोर्महान् विशेषः अजभूतिः द्वा सुपर्णासयुजा सरवाया समानं वृक्षं परिष्वजति तयो रन्यः पिप्पलं
स्वाद्भुजं भ्रमन्त्यो अभिचाकरीति अजामेकां लोहिनं सुक्लं कृष्णाभित्यादि अर्थः द्वा द्वौ सुपर्णासयुजौ सरवायो इति
मतिपदानि ज्ञातव्यानि द्वौ सुपर्णौ शोभने गमनौ सयुजौ विंबप्रतिविंबाभावेन सदा संयुक्तौ सरवायौ नि - पकारकोपकार्य
त्वेन वर्तमानौ समानं एकमेव वृक्षं देहं परिष्वजते परिष्वक्तवतौ नियामकनियम्याद्युपाधिमत्वेन परिगृह्यकर्ते तयो र्न्योः
मध्ये अन्यः प्रतिविंबभूतो जीवः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु विविधं विषया स्वादनं यथा भवति तथा अतिशुक्लं तस्मादन्त्यो विंब
वभूतः परमात्मे श्वरः पिप्पलमनभ्रमन् अभिचाकरीति स्वप्नकां चारुं दत्तमिमांस्वरूपेणास्ते इत्यर्थः अत्र सुपर्णत्वं प
क्षित्वं तयो रानाधिष्ठानस्वीकारपरित्यागस्यात् अजामेकाभित्यादेरव्याप्रागेव कृता अथ स्वामीनां न संतो तव वी
र्याणां गणगतां कालस्वभावादिभिर्भावात्सत्त्वरजस्तमोगुणभयानुमीलयंती बहून् मामाक्रम्य पदाशिरस्यति भरं संम
र्द्धं तस्यानुरं माया तैराव्यंगतो स्मिन् हरे त्वमिव तां वारय येन रहरे त्वां शरणं गतो स्मिन् मायां वारय का सा माया तौ
किं करोतीत्यत आह तेन वमाया तव वीक्षणं गणगतां न युती कालस्वभावादिभिर्गुणसयान् भावानुमीलयंति ३९
एवं तावदुक्तं साधनकरं वेन ये भगवंतः ते मृत्युं तरंति इतरे संसत इत्युक्तं इदानीं ये बहिः संगपरित्यज्य भगवन्मार्गं प्र
वृत्ता अपि कथं चिदंतर्वांतासिनः कामान्तमुंचति ते भगवंति न प्राप्नुवंति न चेत्सुखं लभते केवलं कुशो निरवप्राप्नुवंती
ति तां नृणां च न्नाह यदि नेति हे भगवन् येयतयः संन्यासिनः हृदि स्थिताः न केवलमेतावत् किंतु असुखं पश्यामिना
मुभयतोऽप्यसुखं अहं पाणामिंद्रियतर्पणपराणां योगं कुतेन स्थिता तां योगिनामुभयत इहामुत्र त्व असुखं दुःखमे

व भवति तदाह अनुपगतान्तकात् अनिष्टतात् अंतकात् मत्वेर्हि तोर्लोकाराधनधनार्जनादिहे शात्र भोगवेभवप्राकट्यमयाचेह
 दुःखं भगवतः ईश्वरादपि परत्र दुःखं भवतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढमप्राप्तं परं स्वरूपं यस्य तस्मात् तत्स्वरूपमप्राप्त्यभावात् अ
 विद्यावद्विषयत्वेन प्राप्त निजधर्ममिति क्रमनिबंधनात् दंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः यद्विनसमुद्भूतं विद्यत इत्यर्थः
 कामान्यः कामयते मन्यमानः कामभिर्जीयते तत्र तत्र पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वं प्रविलीयं तिकामा इति अस्मार्थः मु
 मुक्षोः कामत्याग एव प्रधानमिति दर्शयति कामान् दृष्टेष्टविषयात् यः कामयते मभ्यमानः तदुष्णान् चिंतयानः सन्तः कामि का
 मेः सहजायते यत्र यत्र विषयप्रसिद्धिनिमित्तकामाः कर्मसु — — नियोक्तुं युजितं तत्रेष्टविषयेषु ते देवकोमेर्वैदित्वा प्रायते इत्यर्थः
 यद्विनसमुद्भूतं विद्यत यो हृदिकामजटादुरधिगमोऽसतां हृदिगतोऽस्मत्तर्कठमणिः असुतपयोमिनामुभयतोप्य

सुखं भगवन्नुपगतांतकारनधिरूढपदादुद्धृतः ३९

कृतात्मनस्तु इहैव सर्वं कामाः प्रविलीयं तिविलयंगुति कथं भूतस्य पर्याप्तकामस्य परमार्थतत्त्वविज्ञानात्परिसमंतं ततश्चा
 साकामाः येन तस्य कृतात्मनः परमात्मरूपे कृत आत्मा मनो येन तस्य कृतात्मनः श्रीभगवद्गीतासु च आध्यात्मिकमन्त्रप्रति
 ष्ठं समुद्भाषः प्रविशति यद्वा तद्वा कामायं प्रविशति सर्वं सशान्तिमाप्नोति न कामकामी इति ननु आत्मज्ञः कृतात्मा अयं
 कर्मि इति कथं ज्ञायते तज्ज्ञानमाह भुक्तिः आत्मानं चेद्भिजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुस
 चरेदिति अर्थं संचिदानंदं परमात्मा देहादिव्यतिरिक्तो अयमहमस्मीति आत्मानं यः पुरुषश्चेत्तदयद्विजानीयात्तर्हि
 स किमिच्छन् किमात्मानिरिक्तं वक्षस्वन्तरमस्ति तदिच्छन् कस्य कामाय आत्मनो व्यतिरिक्तस्य कस्य वस्तुनः कामाय शरीरम

नु संज्वरेत् शरीरोपाधिकृतसुखदुःखरागेष्टमस्र अभिमानादिभिः संतप्तो भवेत् स्वार्थी दुःखेति तस्मादात्मज्ञाव विमूढानां विषया
 सकृच्चिन्तानां कुयोमिनामुभयतो दुःखमित्युक्तं अथ श्रीस्वाभिचरणानां अत्रैतज्ज्ञानं स्वयं परमहंसं सर्वभो निवृत्तसमस्तमायागुणैर्दि
 ययावातो न वरतत भगवद्गुणस्मरणकीर्तनादिभिर्निर्द्वयासितपरमात्मतत्त्वोपि स्वस्य संन्यासितत्वात् कुसंन्यासितां दोषानात्मन्या
 राप्य परमानंदं श्रीहृष्यां प्रार्थयन्नाह दंभं न्यासेति दंभं न्यासमिषेण वंचितजनं भोगैकचिन्तातुरं संमुद्यन्तमहर्निशं विरचितोद्यो
 गक्रमैराकुलं आस्तालं चिनमस्र — जनता सन्मानना संमदं दीनानाथ दयानिधान परमानंदप्रभो पाहि मां भो प्रभो परमानंदमां पाहि
 मां कथं भूतं दंभं न्यासमिषेण वंचितजनं दंभेन यो न्यासस्तस्य मिषेण कुलं न वंचितं जनो येन तदंभं न्यासत्वात् भोगैकचिन्तातुरं
 भोगेषु एकपाचिन्तयातुरं दुःखितं अतएव अहर्निशं मुद्यन्तं मोहं प्राप्नुवंतं यतो रचितोद्योगक्रमैराकुलं विरचितोद्योद्योगोऽस्र
 निमीषादिव्यापारः तत्र यः क्रम इतस्ततो धनाद्यर्थपरिश्रमः तेनाकुलमवशां अत अज्ञं अतस्तवाज्ञा लघिनं यावज्जीवमग्नि
 होत्रं सुहोतिशंतो दांत इत्याद्याज्ञां विलंघ्य कृतसंन्यासः तत्रापि संन्यासधर्मे परित्यज्य भोगाद्याकुलत्वादाज्ञा लंघिनमिति
 तं कुतः यतः अज्ञजनता सन्मानना संमदं अज्ञानां जनानां जनसमूहानां संमदनाभिः सत्कारैः सम्यक्प्रदोषस्यतां एवं भूतं मां
 देहीनानाथ पाहि इति एतेन एवं भूतं जन — श्रीहृष्या एव प्रभुर्भवतीति दर्शितं ३९ २५ ननु यतर्न किमपि कृत्यमस्ति
 प्रारब्धमेव सुखोपभोगैर्नापक्षिप्यते अत किमिदं व्यासः उभयतोप्यसुखमिति तत्राह तदगमीति भोसमुपायद्वयेन भव
 युक्तं तदगमी त्वं ज्ञानधाम्युरुषः भवदुष्टशुभाशुभयोर्गुणाविगुणा त्वया त्वनवेभिना नुसंभजेतर्हि देहभूतो च गिरो न वेति वतः

वे.सु.

३३

कर्मफलसुखदुःखसंशान्तवेत्ति तर्हि तदा नी देहभूतां देहाभिमानिनां प्रवृत्ति निवृत्तिक स० विधिनिर्णयलक्षणमभिरुह नवेत्ति विग
तदेहाभिमानतया कार्यकार्यबोधाभावात् न युज्यत इत्यर्थः युक्तं चेत्तदित्याह अतुयुगमिति यतः कारणात् अनुयुगं गी
तपरंपरयामनुजैरन्वहं प्रतिदिनश्रवणभूत - - तेषां अपवर्गगतिर्भवति अतस्त्वदयममी देहभूतांगिरो न वेत्ति अतुयुगं प्र
तियुगं गीतपरंपरया सत्सं प्रदायानुसारेणोपदेशाधारणया श्रवणेन चोत्तिष्ठतः अपवर्गं स्वप्नगतिरित्यर्थः एतदुक्तं भ
त्वदगमी न वेत्ति भवदुत्थ शुभाशुभयोगुं यानि गुणान्वयांस्तर्हि न देहभूतां च गिरः अतुयुगमन्वहं
सगुणगीतपरंपरया श्रवणभूतो यस्तस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४०
वति येतावत्तत्त्वज्ञानिनः न तेषां कायाधिकारं कांश्चिदपि येनानवरतं त्यक्त्वा श्रवणादिनिष्ठाः न तेषामप्यासन्नभवत्
दातां विधितेष्वेव बाधः इतरेषां योगं च नाना इन्द्रियत्वात् न तत्त्वज्ञाना मुभयतोऽप्यसुखमिति त्वदगमीत्यत्र श्रुतिः
एषानि तोमहिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणी वर्धते नो कनामान् तस्यैव स्यात्पदविज्ञं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकरोति
अर्थः ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः एषमहिमा माहात्म्यं नित्यः अतः कर्मणां शुभेन न वर्धते दृष्टिनयाति तथा शुभेन कर्मणा नो
कनीयान्नक्षयते अन्येतुमहिमानः कर्मकृतः अनित्याः अतस्त्वं माहिमा तं विदित्वा यस्यैव माहमा तस्यैव परमात्मनः

पदविज्ञं स्वरूपवित्स्यात् स पापके न शुभाशुभलक्षणेन कर्मणा ज्ञानाज्ञानकृतेन न लिप्यते इति ततः किमिति आह श्रुतिः नैनं पाप्मातरति सर्वपा
पानंतरति नैनं पाप्मातरति सर्वपापानंतरति यतिविषापो विरजो विचिकित्सा ब्राह्मणो भवति इति एवं ब्रह्मविदं पाप्मापापो नंतरति नाति क्रामति
सनु सर्वभूतं भवत्तु भविष्यत् पापंतरति अतिक्रम्य वर्तते एवं बोध्यं नतपति न पद्यति सति सनु सर्वभूतं स्वाभिनां अवगमंतवमेदिश
माधवस्फुरति यत्नसुखा सुखसंगमः श्रवणवर्णनभावमथापि वा नैह भवामि यथा विधिकं करः अवगमतां न युगमं त्वदगमी सुख
दुःखेन वेत्ति न च विधिनिषेधावित्युक्तं ४० तन्न ननु कथमवगंतुं शक्यते उरधिगमत्वस्योक्तत्वादित्याशंक्य स पुनैव यमं वगाह्यमहि
मो वासनसागोचरत्वादपि यत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् श्रुतिप्रतिपादितमपि मितमहिमानमाह द्युपतस इति ननु भो भगवन्
द्युपतय एव न ते पपुरंतमनंततया त्वमपि पदंतरां ज्ञानि च पाननुसावरणाः स्वइवरजांसि बोतिवयसा सहयं भुज
यस्त्वपि हि फलं त्यत निरसनेन भवन्ति धनाः ४१
तेतव अंतद्युपतयः स्वर्गलोके न मोक्षसादयोनययुः न प्रापुरेव त्वमपि आत्मनो तं नयासि कुतः अनंतया अतां भावेन न हिरव
पुष्पशशविषाणादेरज्ञानं अप्राप्तिर्वा शक्तिर्वैतवं विहंति अनंतत्वमेवाह यदंतरति यत्नयस्मात् अंतरा प्रमथ्य सावरणाः
सससावरणसहभाः अंतिनय्याः ज्ञानां समूहाः सह एकदेवयद्विज्ञाः कात्तचक्रेण वांतिपरिभ्रमन्ति रवे आकाशे
रजांसि वषतः यस्मादेवमतः श्रुतयो हि निमित्तं अतस्तिरसनेन त्वमपि फलं निमित्तं यत्नयस्मात् अंतया पर्यवस्यति ननु साक्षादयमेता
वानिति वदंति सगुणस्य गुणानंतरत्वा निर्गुणस्य चागोचरत्वा न च बोध्यं निषेधः शून्यमेव ज्ञाप्यते इति भवन्निधनाः भवन्ति त्वमपि निध
नं समाप्तिर्वासांतास्तथानहि निरवधिनिषेधः संभवति अतोऽवाधिभूतं त्वमपि फलं नीत्यर्थः

वे. ३३

३४

अपरिमितमहिमानमाह भुतिः सहोवाच यदूर्ध्वगार्ग्यपरिवोपरिवाक एधि व्यापदंतराद्यावा एधि वीर्यमेचयत भूतं च भवच भविष्य चो ल्यो च
 सते आकाशे तदोतं प्रोतं चेति अर्थः सयाजवल्क्य उवाच हे गार्गी त्वयोक्तं मयि उपरि दिव अंड काथनात् यच्चावीक अधः पृथिव्या
 अधोऽदुक पातात् यच्चांतरा मध्ये द्यावा एधि वीर्यमेचयत भूतं च भवच भविष्य चो ल्यो च
 वितव्यं तच्च यत्कृत्वा चक्षते तस्मै न माकाशे अतं मोतं च पदव्याकृतं सूत्रात्मकं जगत् अत्राकृता काशे ब्रह्मरूपे वस्तुमात्रं त्रिष्वपि
 कालेषु वर्तत इत्यर्थः अनंत परमं अतं निरसने नैव तत्र भुतिः अन्यदेव तद्विदिता दथो अविदिता दधि अन्यत्रा धर्मी दैन्यत्रा धर्माद न्यत्रा
 स्माकृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्प्राप्तं तद्विदिता दधि अथो अथे अविदिता ताता दधि वस्तुनो अधि उपरि न दूर्तते उपर्यथ लक्षणया अन्य
 वधि नमस्तानं प्राप्तमत आह अथो अविदिता दधि अथो अथे अविदिता ताता दधि वस्तुनो अधि उपरि न दूर्तते उपर्यथ लक्षणया अन्य
 दित्यर्थः यद्विद्यस्मादुपरि भवति तद्विद्यस्माद न्यदिनि प्रसिद्धं धर्मः शास्त्रीयात् अन्यत्र तथा अधर्माद न्यत्र दत्तथा कृतं कायभ
 कृतं कारणं तस्माद न्यत्र भूता दधि कांत कांतात् भव्यात् भविष्यतः चकारात् वर्तमानाच्च अन्यत्र यदि दृशं वस्तु सर्वं व्यवहा
 णोचरातीतं पञ्चसिजानासि तद्विदिता दधि यमं प्रतिनाचिकेत सः प्रभः अत्रैव भुत्यंतरं यस्मिन्नाकाशे सर्वमोतं प्रोतं सर्वस्मिन्नुप
 लाका - अतश्च प्रोतश्चेति गार्गी प्रभेया सवल्क्यो वदतीत्याह सहोवाचैतद्वे तदक्षरं गार्गी प्रोतं प्रोतं अविदंति अस्मिन्म
 न एव स्वमदीर्घमलाहितमस्मिन्मलायमतमोऽवा यनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुषमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमप्रा
 णमसुखमयमात्रमनंतरमबाह्यं नतदभ्यातकिंचन तदभ्यातिक्रम्य नोति योवा एतदक्षरं गार्गी विदित्वा स्माकं लोकं तिस्रं
 यणो अथ हतदक्षरं विदित्वा स्माकं लोकं तिस्रं ब्रह्मण इति सुगमत्वा न्न व्याख्यायते हे गार्गी यदेतत्कथितं ततः अक्षरं परं

ब्रह्मब्रह्मणा ब्रह्मविदः अभिवदंति कथं वदंति तत्राह अस्मिन्मलादि अलोहितं अग्नेर्गुणो लोहितः अथां गुणस्तेहः ताभ्यामन्यत्र सर्वथानिर्दे
 श्यत्वां कृतं अवात इहितं अकायं तर्हितमः न अतमः भुमुखमद्वारमीयं तेनेपनेन मात्रं मात्राकृतं तदस्य नास्तीत्यनात्रं छिद्रवत्तरं नास्ति अ
 नंतरं बहिर्वाद्यं न अवाद्यमिच्छिद्यं अतत् निरसनेन ब्रह्मणा तदक्षरं ध्वंति तदक्षरं किंचन वस्तु नाभ्याति नो भुक्ते कश्चन कोपि पुमान् तना प
 आति नानुभवति सुगममन्यत् स्वामिनां युपतयो विदुरंतमनंततेन च भवान्नगिरः भुतिमोलयः त्वयि कलं नित्यतो नम इत्यतो जयज
 येति भजेत्तव तत्पदं हे अनंत ते तवा तं युपतयो न विदुः न च भवान्वेति न च भुतिमोलयः योगिरो विदुः किंतु यतस्तानि रस्त्वयि नमोज
 यजेति इत्युक्ता फलंति अतो हं त्वत्पदनमोजयजयेति अंबुवत्तमजे ४१ २८ ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः इत्यनेन प्रकारेणोक्त
 श्रीभगवानुवाच इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनं सनंदनमथानर्चुः सिद्धाज्ञात्वात्मनो गतिं ४१ इत्येवमसमाय
 पुराणोपनिषदसः समुद्धृतः पूर्वजातेऽप्योमयाने महात्मनिः ४३ त्वंचैतद्ब्रह्मदायादभ्रदयात्मा तु शासनं धोरयश्चरगो कामं
 कामानां भजनं नृणां ४४ श्रीशुक उवाच एवं स ऋषिणा वृद्धिंष्टं गृहीत्वा श्रद्धां ब्रह्मवाचं पूर्णश्रुतधरा राजन्नाहरीरव्रतो मुनिः ४५
 मेतदात्मानुशासनं आश्रुत्यात्मानो गतिं शात्वा सनंदनमानर्चुः पूजयामासुः ४२ अशेषाणां समाम्नायो नां वेदानां पुराणानां मुपनि
 षदो इति रसस्ताप्ययं पूर्वजातेः सनकादिभिः समुद्धृतः ओमयानेः ओमाकाशस्तेन यानंगमनं चोपाते ४३ हे ब्रह्मदायादब्रह्मपुत्रत्वं चै
 तदानुशासनं श्रद्धाधारयत् कामं यथेष्टं गां एधि वीर्यं चरविचरकथं भूतं नृणां कामानां भजनं कामकर्मवासनानां सहकं ब्रह्मदायादिति
 ब्रह्मेवदायमिवायलप्राप्यमतिसेनते दितिया यथासनंदयो ब्रह्मदायादब्रह्मणः पुत्राश्च भवन्ति तथा त्वमपि अतएव त्वं गृही
 त्वा चरेति ४४ समुनिनारदः ऋषिणा एवमारिष्टं श्रद्धया गृहीत्वा ह कथं भूतः पूर्णं कृतकृत्यः इदानीं मननं होनेन पूर्णो भूदित्यर्थः
 भुतमर्थं मनसि धरतीति तीरव्रतो नैष्ठिकः ४५

वे. सु.
३५

सर्वाः श्रुत यस्तान् श्रीरुष्णा मेव स्तुवंतीति शास्त्रा सप्रमं श्रीरुष्णा वतार तथा श्रीनारायणं प्रणमति नमः इति तस्मै श्रीरुष्णाय नमः को
सोयः सर्वभूतानामभवाय संसारनिवृत्तये उशतीः कमनीयाः कुलाः अवताराः धनं तस्मै उक्तं हि एते चोक्तकलाः पुंसः रुष्णास्तुभग
वान्त्वयमिति ४६ इत्यनेन श्लोकेन ऋषिमानस्य महात्मनस्तद्विष्णोः श्वानम्यततो मे मम साक्षात्पितुर्न्यासस्याश्रममगात् साक्षात्पि
तुरिति यो निव्यवधानं विना जनकस्य अग्निमंथनावसरे कथंचिकथंचिद्वरणोपनिर्गते ताममथव्यासः तदेव तनय उत्यन्तश्रुकरनिव
इति ४७ भगवता व्यासेन सभाजितः सत्कृतो नारदः श्रीनारायणमुखात् यत्कृतं तत्तस्मै वर्णयामास ४८ हेराजन् त्वया नोस्मान्यः
ब्रह्मकृतः इत्येतद्वर्णितं यथानिर्गुणेपि ब्रह्मणि मनसश्चरेत्प्रविशति तथा वर्णितम् ४९ समस्तवेदस्तुत्यर्थं संग्रह्यानुस्मरयति यो
नारद उवाच नमस्तस्मै भगवते रुष्णायामलकीर्तये यो धने सर्वभूतानामभवायोरातीः कलाः ४६ इत्याद्यमृषि
मानस्य तद्विष्णोः श्वमहात्मनः ततो गादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ४७ सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः त
स्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखात् ४८ इत्येतद्वर्णितं राजन्यन्नह्यश्रः कृतस्त्वया यथा ब्रह्मण्यनिर्देभ्ये निर्गुणेपि मनश्चरेत् ४९
स्योत्प्रेक्षक इति तं हरि मज्जन्ध्यायेत् को सो हरिस्तमाह यो स्योत्प्रेक्षकः यः अस्य विश्वस्य उत्प्रेक्षकः जीवानामेवमिदं सृष्ट्यादिकं
करिष्यामि इत्यालोकस्तं यः आदिमध्यनिधने अस्यादिर्जन्म मध्यं पालनं निधनमंतः एष कर्मसु यो वर्तते तं यो व्यक्तजीवेश्वर अय
क्तं प्रधानं जीवः पुरुषस्तयोरीश्वरो यस्तं इदं विश्वं सृष्ट्वा ऋषिणा जीवेन सह अनुप्रविश्य पुरः शरीरापि चक्रे ताः पुरुः शास्त्रितस्य भोगं
ददन्त्या लयति यस्त्वं अनुशमी अन्वदुदं वत्प्रणामैश्चरणमलेनोते इति जीवः यंसंपद्य प्राप्य अजामधिधां जहाति त्यजति तं अन्नद
कृतः सुप्तः कुलायं यथा कोष्ठधिव्यालीयते इति यथा सुप्तः पुरुषः कुलायं शरीरेन पश्यति तथा अयं भावः सुप्तं शरीरवतं मन्ये प

भ्यंतिसतु आत्मानं न पश्यति एवं जीवस्तुक्तमप्यन्ये देहवतं पश्यन्ति सतु न किंचित्पश्यतीति हरिकथं भूतं कैवल्यनिरस्तयो निर्मूलका
रणं मायायेन तं अभवं भयनिवर्तकं एवं भूतं हरिं ध्यायेदिति यो स्योत्प्रेक्षक इत्यादिश्रुतिः नित्यो नित्यानां भवेत्तन् भवेत्तानां नाम को बहू
नां बोधिधातिका मान् तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तदेवा नां परमं तु देवं तमात्मस्थं येनुपभ्यंति धीरास्ते पांशोतिः शाश्वती नैतदस्यां
इति सुगमार्थः सर्वेश्वरपरेयं ऋषिणेति सृष्टेकार्ये सोहमिति निर्दिष्टात् ऋषिजीवः तथा च श्रुतिः आत्मे वेदमय आसीत्
पुंरुषविधसो नुवीक्ष्यता न्यदात्मनोऽयशान् सोहमस्मीत्यग्रे व्यवहारततो हं नाजाभवत् तस्मादप्येतर्ह्यमंत्रितोहमयमित्यवा
यस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधनेन यो व्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्त्रितः
यंसंपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयो निमभयं ध्यायेत् जज्ञं हरिम् ५०
यउक्ताथान्यन्तामप्रज्ज्ञते इति अर्थः अग्रे सृष्टेकार्यं प्रथमं पुरुषविधः पुरुषाकारो जीवात् एव आसीत् स अनुअनंतं स
र्वतो वीक्ष्य आत्मनः स्वस्मादन्यत्र पश्यत् सोहमस्मीति प्रथमं व्याहरत् उक्तवान् ततः कारणादहं नाजाभवत् तस्मात्कारणादेन
हं दातीमधिकेनाप्यामंत्रितः ५०

